

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 14 (1989)

Δελτίον ΧΑΕ 14 (1987-1988), Περίοδος Δ'

Το Ριζόκαστρο. Σωζόμενα υπολείμματα: Νέες παρατηρήσεις και επαναχρονολόγηση

Αγγελική ΒΑΒΥΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ, Ελένη ΜΑΚΡΗ, Κωνσταντίνος ΤΣΑΚΟΣ

doi: [10.12681/dchae.1023](https://doi.org/10.12681/dchae.1023)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΒΑΒΥΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ Α., ΜΑΚΡΗ Ε., & ΤΣΑΚΟΣ Κ. (1989). Το Ριζόκαστρο. Σωζόμενα υπολείμματα: Νέες παρατηρήσεις και επαναχρονολόγηση. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 14, 329-366. <https://doi.org/10.12681/dchae.1023>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Το Ριζόκαστρο. Σωζόμενα υπολείμματα: Νέες
παρατηρήσεις και επαναχρονολόγηση

Αγγελική ΒΑΒΥΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ, Ελένη
ΜΑΚΡΗ, Κωνσταντίνος ΤΣΑΚΟΣ

Δελτίον ΧΑΕ 14 (1987-1988), Περίοδος Δ' • Σελ. 329-366

ΑΘΗΝΑ 1989

ΤΟ ΡΙΖΟΚΑΣΤΡΟ. ΣΩΖΟΜΕΝΑ ΥΠΟΛΕΙΜΜΑΤΑ: ΝΕΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ. ΠΑΛΑΙΕΣ ΘΕΣΕΙΣ, ΝΕΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΕΣ ΕΠΕΜΒΑΣΕΙΣ

Στα πλαίσια της μελέτης για τη στερέωση και αποκατάσταση του αναλήμματος της ανατολικής παρόδου του Διονυσιακού Θεάτρου στην Αθήνα, αντιμετωπίστηκαν και τα προβλήματα κάποιων λειψάνων του Ριζόκαστρου που σώζονται ακόμα εκεί¹. Μια ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε το 1985 στο κοίλο του Θεάτρου, πίσω από το ανάλημα², έδωσε νέα στοιχεία, βάσει των οποίων μπορεί να αναθεωρηθεί η παλαιότερη και παραδεδεγμένη χρονολόγηση του Ριζόκαστρου. Δόθηκε ακόμη η ευκαιρία για μια αναλυτικότερη παρουσίαση του μνημείου με τη συγκέντρωση στοιχείων που ήταν ήδη γνωστά από τη βιβλιογραφία και άλλων, αδημοσίευτων³, που έφερε στο φως η νέα έρευνα. Η συνολική επανεκτίμηση των πληροφοριών που διασώθηκαν οδηγεί τώρα σε νέα σημαντικότερα συμπεράσματα τόσο για το ίδιο το Ριζόκαστρο, όσο και για τις οχυρώσεις στη νότια κλιτύ της Ακρόπολης γενικότερα.

Η ερμηνεία του Ριζόκαστρου, η σημασία του και η σχέση του με τις άλλες προηγούμενες και μεταγενέστερες οχυρώσεις της Αθήνας οφείλεται αποκλειστικά στον Ι. Τραυλό. Η συνθετική παρουσίασή του στην «Πολεοδομική εξέλιξη», που εκδόθηκε το 1960⁴, με την παράλληλη πλούσια βιβλιογραφική αναφορά του συγγραφέα στα έως τότε γνωστά ανασκαφικά ευρήματα και σε συναφή ντοκουμέντα, αποτελεί ένα βασικό βοήθημα και οδηγό για την επανεξέταση του μνημείου (Εικ. 1). Αλλά, τι ήταν το Ριζόκαστρο;

Μετά την καταστροφή της το 267 μ.Χ. από τους Ερούλους η πόλη, που μέχρι τότε εξακολουθούσε να προστατεύεται από το θεμιστόκλειο τείχος, περιορίζεται πλέον σε μια περιοχή βόρεια της Ακρόπολης, μέσα στα όρια ενός νέου περιβόλου. Πρόκειται για το υστερορωμαϊκό τείχος που, κατασκευασμένο από οικοδομικό υλικό των αρχαίων ερειπίων, χρονολογήθηκε στα 276-282 μ.Χ.⁵. Στην ίδια περίοδο ή λίγο πριν από την καταστροφή —στις επιδιορθώσεις δηλαδή και την επέκταση του αρχαίου τείχους από τον Βαλεριανό (253-260 μ.Χ.)— τοποθετούνται επίσης η κατασκευή της πύλης Βευλέ στο δυτικό τμήμα της Ακρόπολης και η διάνοιξη της νότιας πύλης κάτω από τον πύργο της Νίκης⁶.

Ο αρχαίος περίβολος και το υστερορωμαϊκό τείχος επιδιορθώνονται μέσα στο α΄ μισό του δού μ.Χ. αιώνα από τον Ιουστινιανό⁷, ενώ τον 11ο αιώνα ο τειχισμός της πόλης αλλά και η άμυνα του Κάστρου, όπως αποκαλείται η Ακρόπολη στα βυζαντινά χρόνια⁸, ενισχύονται με την κατασκευή του λεγόμενου Ριζόκαστρου⁹.

Ακολουθεί η καταστροφή της Αθήνας από τον Λέοντα Σγουρό και αμέσως μετά η αμαχητί κατάληψή της από τους Φράγκους. Στην περίοδο της φραγκοκρατίας (1204-1453) οι υφιστάμενες οχυρώσεις βελτιώνονται:

1. Βλ. στα αρχεία μελετών της Α΄ Εφορείας, του Διονυσιακού Θεάτρου και του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου, Ε. Μακρή, Το Διονυσικό Θέατρο στην Αθήνα: Προτάσεις για την στερέωση των αναλημματικών τοίχων του κοίλου στην ανατολική πάροδο, Αθήνα, Φεβρ. '85 - Νοέμβρ. '87, Υπουργείο Πολιτισμού, Α΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Επιτροπή Συντηρήσεως Διονυσιακού Θεάτρου. Βλ. επίσης στα παραπάνω αρχεία, Προτάσεις για την στερέωση των αναλημματικών τοίχων του κοίλου στην ανατολική πάροδο, Συνάντηση Αθηνών, Πρακτικά Ημερίδας - Αθήνα, 17 Μαΐου 1987, Υπουργείο Πολιτισμού, Α΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Ακροπόλεως, Επιτροπή Συντηρήσεως Διονυσιακού Θεάτρου.

2. Παρουσιάζονται στο 2ο και 3ο μέρος του άρθρου από τους Κ. Τσάκο και Α. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, αντίστοιχα.

3. Αισθάνομαι υποχρέωση προς το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, την Ελληνική Εταιρεία και το Μουσείο Μπενάκη που μου επέτρεψαν ευγενικά να δημοσιεύσω ορισμένες φωτογραφίες από τα αρχεία τους, σημαντικότερες για τη μελέτη αυτή. Επίσης προς την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, την Αρχαιολογική Εταιρεία, τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή και την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή για τη βοήθειά τους στην παρούσα έρευνα. Θα ήθελα ακόμη να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες προς την Επιτροπή Συντηρήσεως Διονυσιακού Θεάτρου που με παρότρυνε να ολοκληρώσω αυτή τη μελέτη και ιδιαίτερα προς τον καθηγητή Χ. Μπούρα για τις υποδείξεις του.

4. Ι. Τραυλός, Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών, Αθήνα 1960, σ. 156-162.

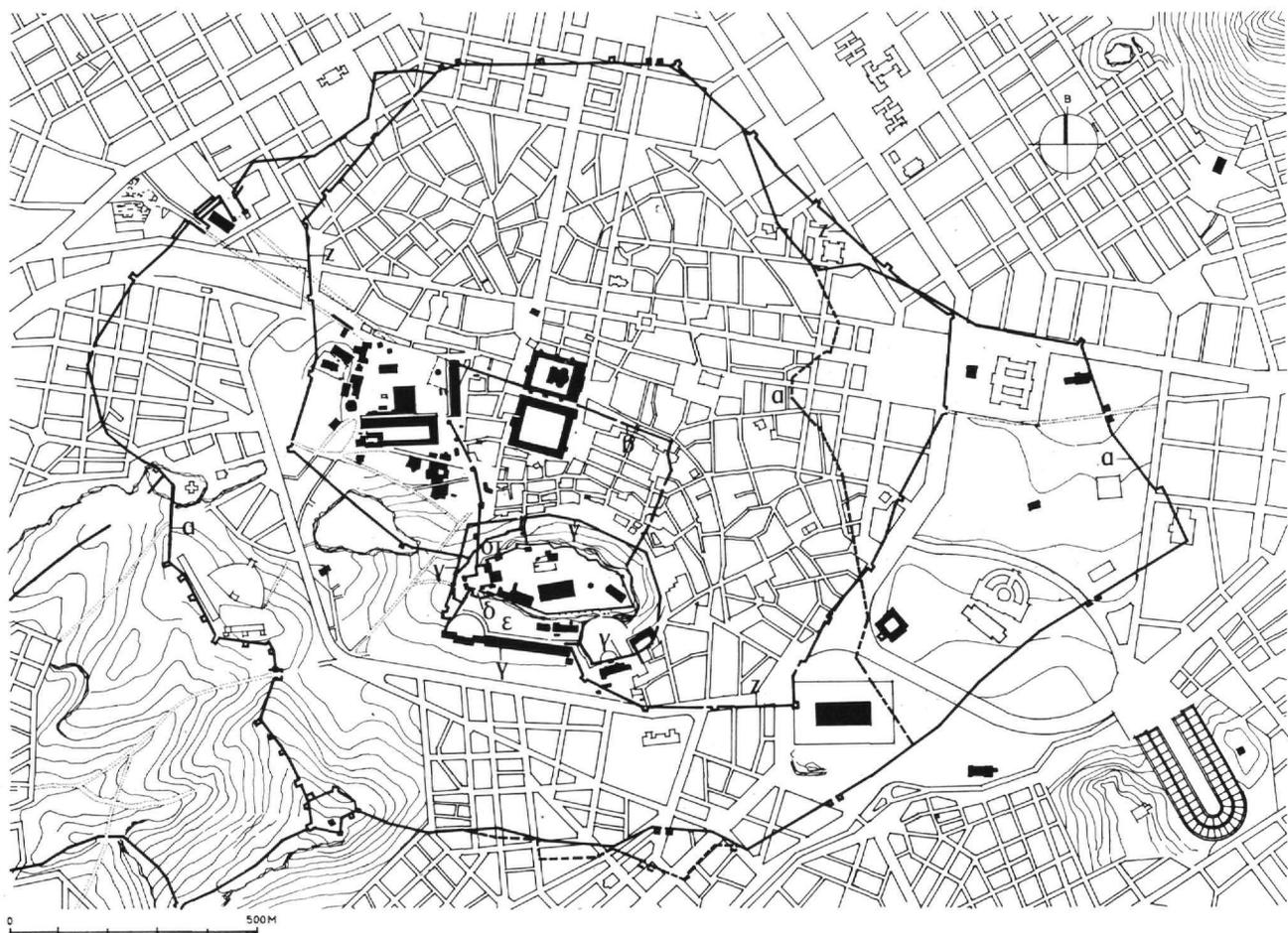
5. Ό.π., σ. 125-129.

6. Ό.π., σ. 165, σημ. 1. Για τις επιδιορθώσεις και την επέκταση του θεμιστόκλειου τείχους από τον Βαλεριανό, βλ. ό.π., σ. 122, 124 και πρβλ. Πίν. IV και V.

7. Ό.π., σ. 144-145.

8. Ό.π., σ. 149.

9. Ό.π., σ. 156-162.

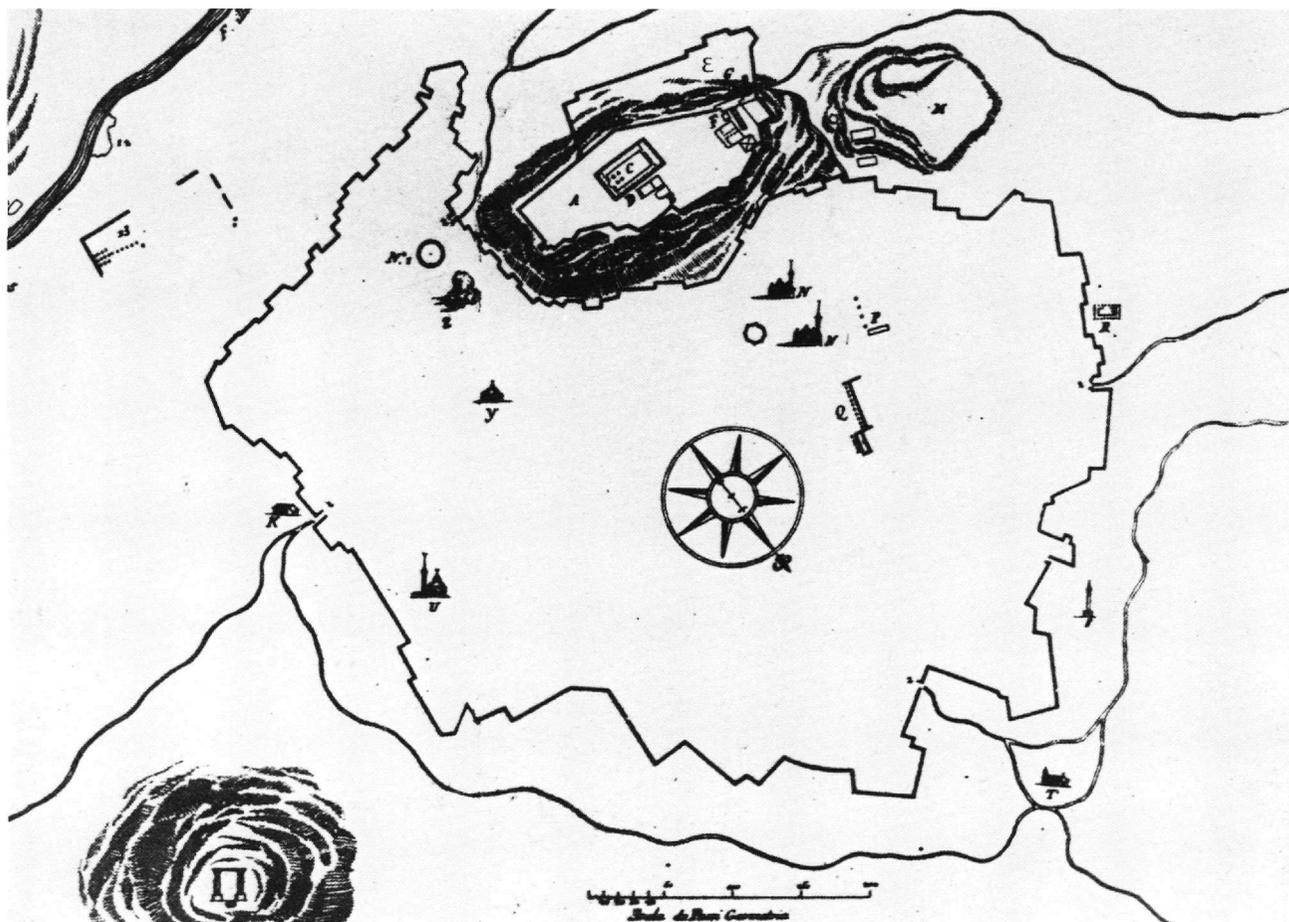

Η πηγή της Κλεψύδρας περιβάλλεται από νέο οχυρωματικό πύργο (1250) και γίνεται επισκέψιμη από την Ακρόπολη, με την κατασκευή μιας νέας κλίμακας και τη διάνοιξη της βορινής θύρας κάτω από τα Προπύλαια. Η πύλη Βευλέ περιβάλλεται από ισχυρό προτείχισμα και η είσοδος στην Ακρόπολη γίνεται πλέον μόνο από τη νότια πύλη κάτω από τον Πύργο της Νίκης, που επίσης προστατεύεται από νέο προμαχώνα. Στη δεξιά πτέρυγα των Προπυλαίων κατασκευάζεται ένας ψηλός πύργος, ενώ τα ίδια τα Προπύλαια μετατρέπονται σε ανάκτορα. Από το Ριζόκαστρο, το τμήμα του που βρισκόταν εντός των ορίων του υστερορωμαϊκού τείχους καταργείται. Η πόλη μέχρι το τέλος της φραγκοκρατίας αναπτύσσεται κυρίως στα βόρεια και τα ανατολικά του βράχου, περιοριζόμενη από το υστερορωμαϊκό τείχος και το Ριζόκαστρο, και θα διατηρηθεί έτσι για έναν ακόμη αιώνα¹⁰.

Για την οικοδομική εξέλιξη του Κάστρου και των άλλων οχυρώσεων της Αθήνας μέχρι τον 17ο αιώνα οι πληροφορίες είναι ελάχιστες. Μετά την κατάληψη από τον Μοροζίνι, σε ένα σχέδιο του Verneda (1687)

που θεωρείται ακριβές (Εικ. 2) διακρίνεται ότι η πόλη έχει εξαπλωθεί πολύ πέραν του υστερορωμαϊκού τείχους που φαίνεται ότι σταδιακά εξαφανίζεται. Ο τειχισμός της πόλης εξασφαλίζεται πλέον από τις μάντρες και τους εξωτερικούς τοίχους των ακραίων οικιών. Το τείχος του Ριζόκαστρου επίσης εξαφανίζεται. Διατηρείται μόνο ένα μικρό του τμήμα στη νότια κλιτύ του Κάστρου μέχρι το Διονυσιακό Θέατρο και είναι ο προμαχώνας του Σερπεντζέ, της πρώτης τουρκοκρατίας (1453-1687)¹¹. Κατά τη δεύτερη τουρκοκρατία (1687-1833) και πριν από το 1751, χτίζεται στη βορειοδυτική πλευρά της Ακρόπολης το τείχος της Υπαπαντής¹² (Εικ. 3). Η τελευταία οχύρωση της πόλης είναι το τείχος του Χασεκή, που κατασκευάστηκε μέσα σε τρεις μήνες, στα 1778, από το υλικό παλαιότερων και αρχαίων μνημείων¹³ (Εικ. 4).

Την ονομασία Ριζόκαστρο που διασώθηκε από τον Δ. Καμπούρογλου, αποδιδόμενη όμως στις συνοικίες της πόλης στα βόρεια της Ακρόπολης, ο Ι. Τραυλός συνδύασε για πρώτη φορά με τα υπολείμματα μιας οχύρωσης που, κατά την γνώμη του, περιέβαλλε από παντού

«το Κάστρον της Ακροπόλεως στην ρίζα του λόφου»¹⁴.

Από το λεγόμενο Ριζόκαστρο, το νοτιότερο από το δυτικό τμήμα της διαδρομής του, μέχρι το Ηρώδειο, σημειώνεται στο σχέδιο του Fauvel, του τέλους του 18ου αιώνα (Εικ. 4), ενώ τα άλλα τμήματά του που μελέτησε ο Τραυλός τα είχαν αποκαλύψει οι ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας στη νότια κλιτύ και της Αμερικανικής Σχολής στην περιοχή της Κλεψύδρας¹⁵. Αναλυτικότερα:

Α'. Το 1862, στη διάρκεια της γενικής ανασκαφής του Διονυσιακού Θεάτρου, εντοπίζονται μπροστά από το

Βήμα του Φαίδρου και πάνω στην ορχήστρα τμήματα τείχους με ρηχό θεμέλιο και φορά παράλληλη προς τη σκηνή του Θεάτρου. Κατασκευασμένα βιαστικά από αρχαίες λιθοπλίνθους και άλλα διάσπαρτα μέλη (μεταξύ των οποίων και μια μεγάλη στρογγυλή στήλη με την αναθηματική επιγραφή: 'Ο δήμος βασιλέα Ἀρι-οβαρζάνη), τα υπολείμματα αυτά αποδίδονται από τον Α. Σ. Ρουσόπουλο σε «οχυρωματικόν κτίσμα νεωτέρων χρόνων». Προσδιορίζεται ακόμη η συνέχειά τους προς τα ανατολικά πάνω στην επίχωση του κοίλου, σε πλάτος 2,40 μ.¹⁶. Για τη συνέχιση της ανασκαφής προς τη σκηνή και την ανατολική πάροδο το μεγαλύτερο

Εικ. 1. Η σύγχρονη Αθήνα και οι διαδρομές των παλαιών οχυρώσεων κατά Ι. Τραυλό: α. Το αρχαίο τείχος, β. Το υστερορωμαϊκό τείχος, γ. Το Ριζόκαστρο, δ. Το προτείχισμα της Νίκης, ε. Ο Σερπεντζές, στ. Το τείχος της Υπαπαντής, ζ. Το τείχος του Χασεκή (μεγέθυνση και ανασχεδίαση του Πίν. XIII (Αθήνα 1833-1959) και συμπλήρωση βάσει των Πινάκων στην «Πολεοδομική εξέλιξη», βλ. υποσημ. 4).

Εικ. 2. Verneda (1687). Χάρτης των Αθηνών: ε. Ο Σερπεντζές.

10. 'Ο.π., σ. 163, 164-166, επίσης πρβλ. Πίν. VIII και IX.

11. 'Ο.π., σ. 176-179.

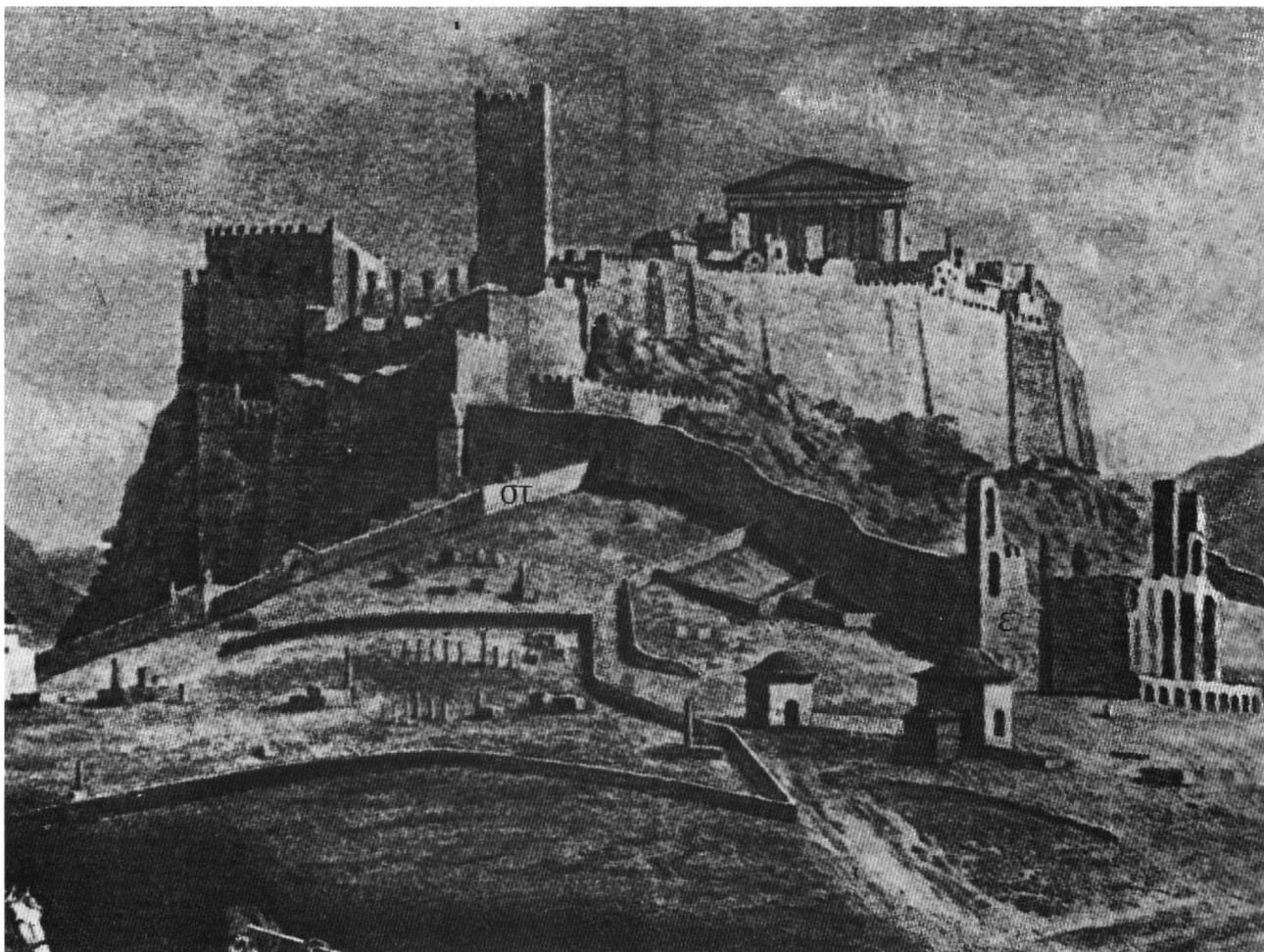
12. 'Ο.π., σ. 194.

13. 'Ο.π., σ. 195-200.

14. 'Ο.π., σ. 156, 158.

15. 'Ο.π.

16. Αθ. Σ. Ρουσόπουλος, Β'. Η εν τω Διονυσιακῷ Θεάτρῳ ανασκαφή, ΑΕ 1862, σ. 129, 134.

Εικ. 3. Stuart και Revett (1751). 'Αποψη της Ακρόπολης: ε. Ο Σερπεντζές, στ. Το τείχος της Υπαπαντής.

μέρος του μνημείου καθαιρείται χωρίς όμως να προηγηθεί η τεκμηρίωσή του. Έτσι, οι μοναδικές ενδείξεις για το μέχρι τότε διατηρούμενο ύψος του παρέχονται από τα υψόμετρα της αρχικής επίχωσης του Θεάτρου στα σχέδια των τομών Α-Β και Γ-Δ των αποτυπώσεων Ziller¹⁷.

Β'. Το 1877 οι ανασκαφές στη νότια κλιτύ της Ακρόπολης καθώς και οι καθαιρέσεις των νεότερων μνημείων συνεχίζονται: Κατεδαφίζεται χωρίς προηγούμενη τεκμηρίωση ο «άθλιος» τοίχος του Σερπεντζέ πάνω στη Στοά του Ευμένη, ο οποίος διατηρούνταν μέχρι τις επάλξεις, καθώς και το τμήμα του στην πέραν του Περιπάτου περιοχή του κοίλου του Διονυσιακού Θεάτρου, από όπου αποτειχίζονται και πολλά εδώλια του Θεάτρου, έξι ή επτά με επιγραφές¹⁸ (Εικ. 5-6). Το τμήμα αυτό είχε στοιχειωδώς αποτυπωθεί, σε κάτοψη και όψη από τον Ε. Ziller το 1862¹⁹. Στη Στοά του Ευμένη με την ολοκλήρωση της ανασκαφής αποκαλύπτονται

πλήρως οι τρεις αντηρίδες στο δυτικό πέρας και διαπιστώνεται ότι «ό αφιδωτός τοίχος» της Στοάς «είναι όμοιότατος... τήν κατασκευήν τῷ τοίχῳ τῷ ἀνατολικῷ τοῦ Ὁδείου» (που είναι και δυτικός τοίχος της Στοάς) «καί ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὕλικου» (εννοείται εδῶ το υμῆτειο μάρμαρο και ο ακτίτης λίθος) «πλήν καθ' ὅσον ἐπεσκευάσθη μετά τήν πρώτην του οἰκοδόμησιν καί προσετέθησαν αὐτῷ ἐπί τοῦ προσώπου αἱ ἀντηρίδες». Ανατολικότερα αποκαλύπτονται τέσσερις ἀκόμη αντηρίδες ἀγνωστες ἕως τότε, οι οποίες στη συνέχεια καθαιρούνται. Στην κατασκευή τους είχαν χρησιμοποιηθεῖ μεγάλοι λίθοι και εδῶλια ἀπό το Διονυσιακό Θεάτρο, γλυπτά μάρμαρα και επιγραφές. Οι επτά συνολικά αντηρίδες, η διάταξη των οποίων τεκμηριώνεται σε ένα σχέδιο που προηγήθηκε των καθαιρέσεων, αποδίδονται στην παλαιότερη ἑντάξη του αφιδωτοῦ τοίχου της Στοάς στις οχυρώσεις της νότιας κλιτύος και, παραλληλιζόμενες κατασκευαστικά με τους «πρό τῆς

Εικ. 4. Fauvel (τέλος 18ου αι.). Χάρτης των Αθηνών: γ. Το Ριζόκαστρο, ε. Ο Σερπεντζές, στ. Το τείχος της Υπαπαντής, ζ. Το τείχος του Χασακή.

Ἰαττάλου Στοῶς πύργους» χρονολογούνται ἀπὸ τὸν Στ. Κουμανούδη στὴν «πρὸ τῆς εἰς τὴν ἱστορίαν εἰσβολῆς τοῦ μεσαίωonos». Στὰ πλαίσια τῶν ἰδίων ἐργασιῶν καθαιρεῖται ἀκόμη καὶ ἡ μεσαία ἀπὸ τὶς τρεῖς ἀντηρίδες στὰ δυτικά²⁰ (Εἰκ. 5-6). Στὸ Διονυσιακὸ Θέατρο γιὰ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ ἀνατολικοῦ πέρατος τοῦ κοίλου καὶ τῶν ἀνατολικῶν ἀναλημμάτων του, κατεδαφίζεται, ἐπίσης χωρὶς προηγουμένων να τεκμηριωθεῖ, «τοῖχος ὀχυρωματικὸς τοῦ μεσαίωonos»²¹.

Γ'. Μετὰ τὸ 1894, στὰ πλαίσια κάποιας ἀγνωστῆς ἐρευνας, καθαιρεῖται ἓνα ἀκόμη τμήμα ἀπὸ τὰ υπολείμματα τοῦ τείχους στὴν ἀνατολικὴ πἀροδο τοῦ Διονυσιακοῦ Θεάτρου (πρβλ. Εἰκ. 7 καὶ 8), με ἀποτέλεσμα νὰ διακοπεῖ ἡ συνέχειά τους καὶ μάλιστα σὲ μὴ περιοχὴ ὅπου καὶ τὸ ἴδιο τὸ ἀρχαῖο ἀνάλημμα διατηρεῖται ἐλάχιστα. Τὸ τμήμα τοῦ κενοῦ μεταξὺ τῶν πειραϊκῶν λίθων τοῦ ἀρχαίου τοίχου συμπληρώνεται μετὰ τὸ 1913

(πρβλ. Εἰκ. 8 καὶ 9) με διάσπαρτα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀπὸ τὸ Θέατρο, μερικά τουλάχιστον ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονταν ἀπὸ τὴν προηγούμενη καθαίρεση²².

Δ'. Τὸ 1914, καὶ ἐνῶ ἀνασκάπτεται τὸ Ὠδεῖο τοῦ Περι-

17. Αθ. Σ. Ρουσόπουλος, Α'. Τα ἐκ τοῦ Διονυσιακοῦ Θεάτρου, ΑΕ 1862, Πίν. ΜΑ'-ΜΒ'.

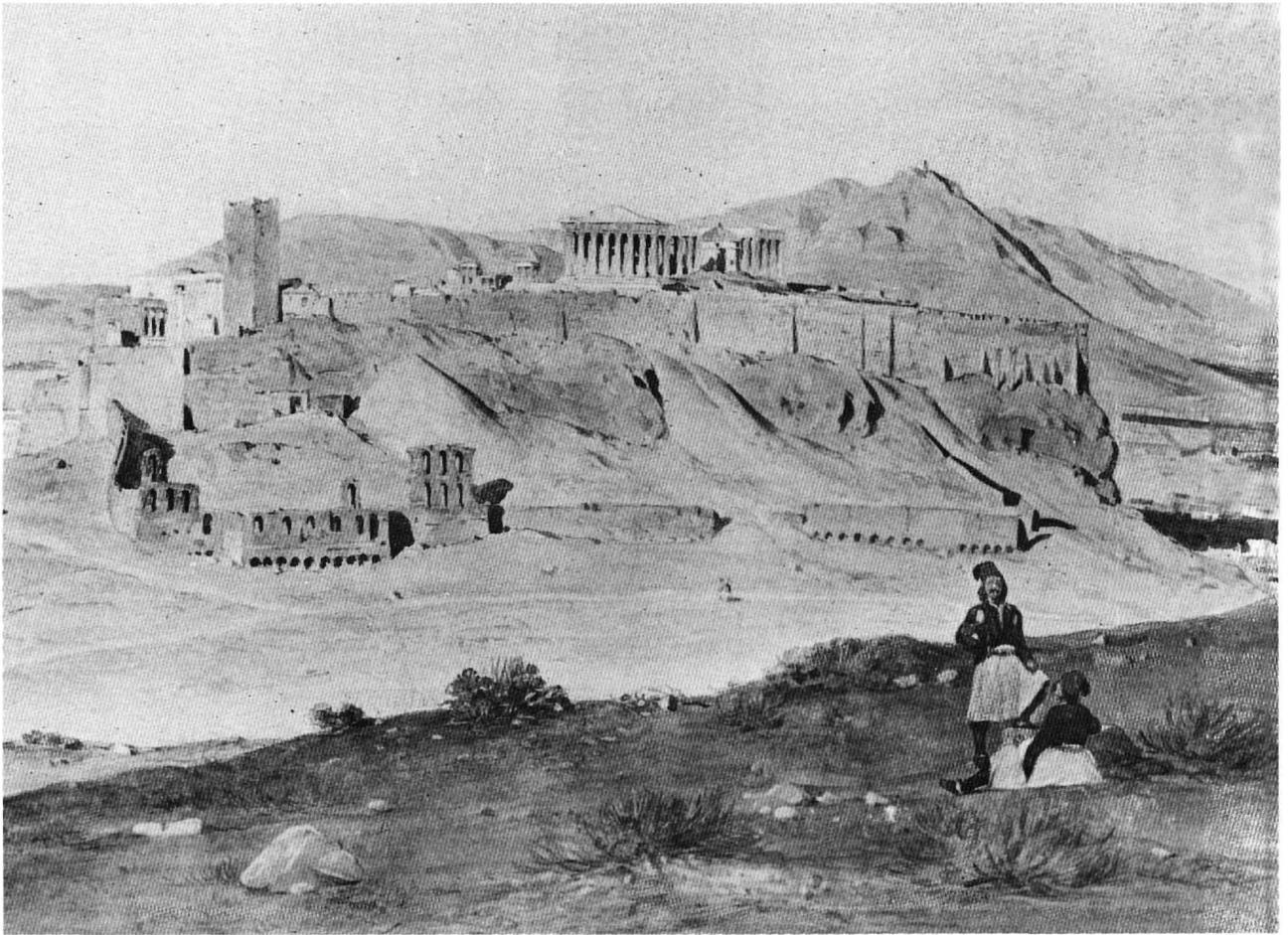
18. Στ. Κουμανούδης, Ἐκθεσις τῶν ἐν τῷ ἐτει πεπραγμένων ὑπὸ τοῦ Συμβουλίου, ΠΑΕ 1878, σ. 12.

19. Ρουσόπουλος, ὁ.π., Πίν. Μ'-ΜΑ'.

20. Κουμανούδης, ὁ.π., σ. 12-13 καὶ σχέδιο μετὰ τῆ σ. 48. Γιὰ τὸ σκεπτικὸ τῆς καθαίρεσης τῶν ἀντηρίδων βλ. ὁ ἴδιος, Ἐπιγραφαὶ ἐκ τῶν περὶ τὸ Ἀσκληπιεῖον τόπων, Αθήναιον 6 (1877), πρώτη ὑποσημείωση στὴ σ. 267. Τέλος, γιὰ τὴν κατάσταση στὴ Στοῶ τοῦ Εὐμένη πρὶν ἀπὸ τὶς καθαίρεσεις τοῦ 1877, βλ. στὴ φωτοθήκη τοῦ Γαλλικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτοῦτου φωτογραφία τοῦ Normand τοῦ 1851, R.1548.5.

21. Κουμανούδης, ΠΑΕ 1878, σ. 18-19.

22. Οἱ δύο φωτογραφίες τοῦ ἀρχείου τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογι-

Εικ. 5. Chacaton (1839) 'Αποψη της Ακρόπολης: Ο Σερπεντζές. (Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, 23967).

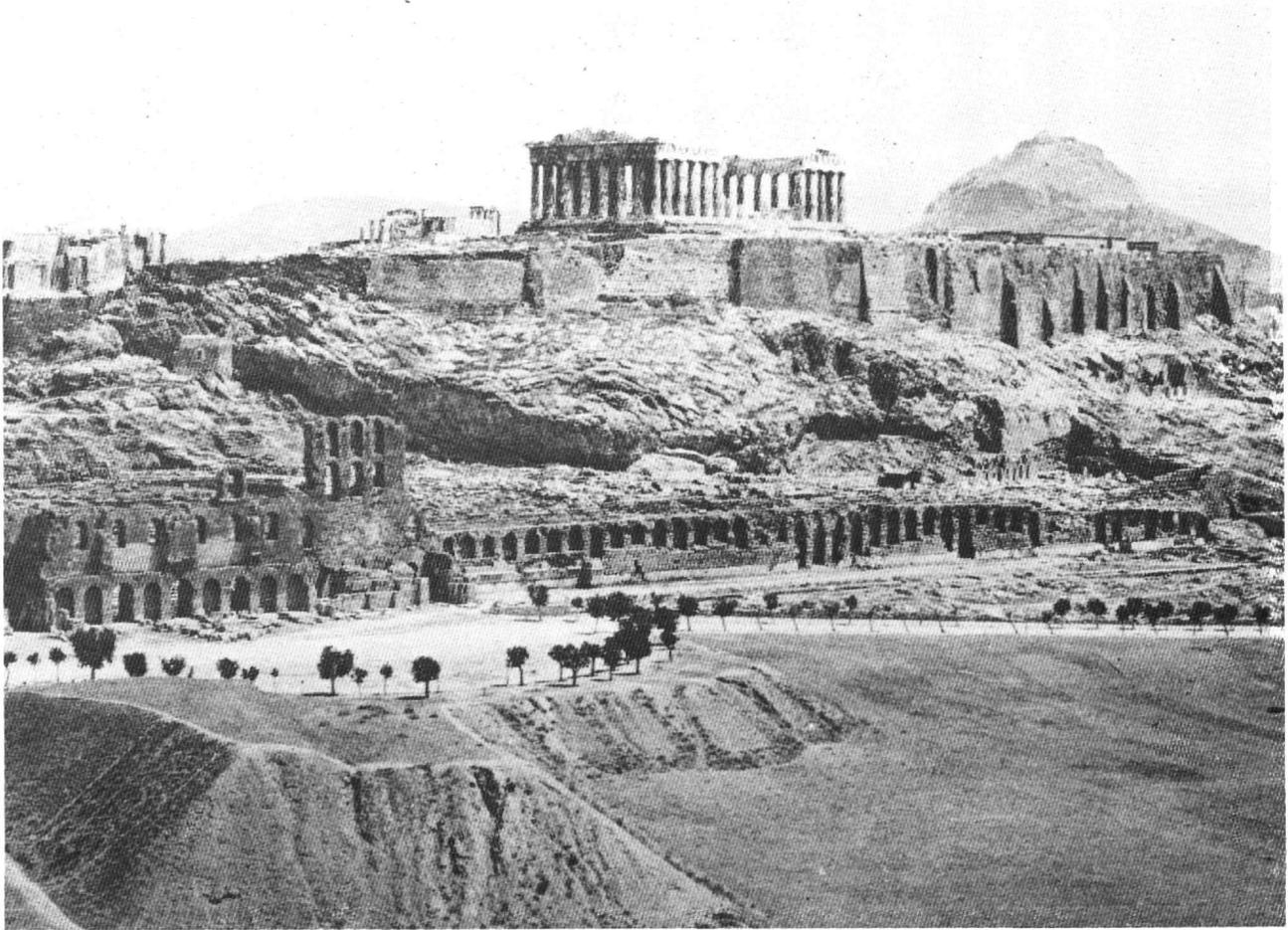
κλή από τον Π. Καστριώτη, ένα ακόμη τμήμα τείχους αποκαλύπτεται στο ανατολικό όριο του σημερινού αρχαιολογικού χώρου και στην οδό Θρασύλλου. Οι αποτυπώσεις του σε κάτοψη και προοπτικό σχέδιο οφείλονται στον Α. Ορλάνδο, το ίδιο και ο χαρακτηρισμός του ως βαλεριανείου²³. Η συνέχειά του προς τα δυτικά, πάνω στα υπολείμματα του Ωδείου με κατεύθυνση προς το ανάλημμα της ανατολικής παρόδου, αποκαλύπτεται μετά τη δημοσίευση της «Πολεοδομικής εξελίξεως» (1960), το 1967, όταν κατεδαφίζεται το τμήμα του οικισμού της Πλάκας στα ανατολικά του Διονυσιακού και πάνω στο Περίκλειο Ωδείο²⁴.

Ε'. Το 1943, κατά τη διάρκεια των ανασκαφών της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Κλεψύδρα, χρονολογούνται τα υπολείμματα ενός τείχους στα δυτικά της, με αρχαιολογικά τεκμήρια, στο τέλος του 12ου-αρχές 13ου αιώνα μ.Χ. και αποδίδονται σε μια εκτεταμένη οχύρωση κατά την προετοιμασία για την αναμενόμενη πολιορκία της Ακρόπολης από τον

Λέοντα Σγουρό. Προσδιορίζεται ακόμη η συνέχεια του τείχους προς Β. και τμήματα της προς τα ανατολικά στρεφόμενης διαδρομής του πριν και μετά το υστερορωμαϊκό²⁵.

Τα προηγούμενα καθώς και ένα ακόμη τμήμα τείχους πάνω στο κοίλο του Διονυσιακού (με κατεύθυνση διάγώνια προς το ανάλημμα της δυτικής παρόδου, που πρέπει να αποκαλύφθηκε το 1877²⁶), μαζί και ο ψηλός τοίχος της σκηνής του Ηρωδείου ήταν τα υπολείμματα που καθόριζαν κατά τον Ι. Τραυλό μέρος της διαδρομής του Ριζόκαστρου. Η απουσία περισσότερων ενδείξεων του στη βόρεια κλιτύ και στα ανατολικά της Ακρόπολης ήταν ευνόητη, αφού η περιοχή εκεί είναι ιδιαίτερα πυκνοκατοικημένη²⁷. Πάντως και αυτή η διαδρομή οριστικοποιείται σιγά σιγά με τον εντοπισμό και νέων ευρημάτων:

ΣΤ'. Το 1971, στο υπόγειο της νεοκλασικής οικίας Π. Μιχαλέα στις οδούς Πανός και Θεωρίας (σήμερα Μουσείο Κανελλοπούλου) βρέθηκε ένα νέο τμήμα²⁸,

Εικ. 6. Λεπτομέρεια από φωτογραφία του Ρωμαΐδη: Η Ακρόπολη και η Στοά του Ευμένη μετά την ολοκλήρωση των ανασκαφών του 1877. (Αρχείο Ελληνικής Εταιρείας).

ενώ πρόσφατα, το 1988, κατά την κατεδάφιση μιας οικίας στην οδό Επιχάρμου 19, ένα ακόμη τμήμα του τείχους αναγνωρίστηκε από τον έφορο Ακρόπολης Κ. Τσάκο²⁹.

Ζ: Ακόμη, κάποια υπολείμματα αρχαίων λίθων στα κατώφλια των οικιών της οδού Πρυτανείου, στην περιοχή απέναντι από το Μετόχι του Παναγίου Τάφου, αποτελούν ίσως μια ακόμη ένδειξη της συνέχειάς του εντός του υστερορωμαϊκού περιβάλλοντος.

Ορισμένα τμήματα του λεγόμενου Ριζόκαστρου δεν διατηρούνται σήμερα όπως βρέθηκαν. Από τα υπολείμματα του τείχους στα δυτικά του βράχου το νοτιότερο πέρας τους καταχώθηκε από τις νεότερες διαμορφώσεις της εισόδου στην Ακρόπολη, για τις οποίες

κού Ινστιτούτου ΑΒ/71 του 1894 και ΑΒ/485 του 1913 είναι τα μοναδικά στοιχεία που υπάρχουν για την καθαίρεση αυτή του Ριζόκαστρου και τη συμπλήρωση του αναλήμματος στην ανατολική πόρδο του Διονυσιακού Θεάτρου.

23. Π. Καστριώτης, Το Ωδείο του Περικλέους και ανασκαφί κατά την Β.Α. γωνίαν της Ακροπόλεως, ΑΕ 1914, σ. 143-166. Επίσης ο ίδιος, Το Ωδείο του Περικλέους, ΑΕ 1915, σ. 145-155, Εικ. 10 στη σ. 151 και Εικ. στην σ. 154.

24. Ι. Α. Παπαποστόλου, Αρχαιότητες και μνημεία Αθηνών -Αττικής, Ε'. Εργασία κατεδαφίσεως απαλλοτριωθέντων ακινήτων στα ανατολικά του Διονυσιακού Θεάτρου, ΑΔ 22 (1967), Χρονικά, σ. 35-36, πίν. 63α.

25. Α. Parsons, Klepsydra and the Paved Court of Pythion, Hesperia XII (1943), σ. 251 και 259.

26. Η περιοχή αυτή του κοίλου του Διονυσιακού Θεάτρου δεν είχε ανασκαφεί το 1862, όπως φαίνεται και από το σχέδιο του πίνακα Μ' του Ziller στην ΑΕ του 1862. Μετά το 1877 δεν γίνονται άλλες εκτεταμένες ανασκαφές στο Θέατρο. Βλ. επίσης σχέδιο της διαδρομής του Ριζόκαστρου από τον Ι. Τραυλό, ΠΑΕ 1951, πίν. Ι.

27. Τραυλός, Πολεοδομική εξέλιξη, σ. 158-159.

28. Γ. Δοντάς, Αρχαιότητες και μνημεία Αθηνών, Νεοκλασική οικία παρά τας οδούς Πανός και Θεωρίας, ΑΔ 26 (1971), Χρονικά, σ. 29, Σχέδ. Ι του Ι. Τραυλού, πίν. 40α.

29. Αποτυπώθηκε από τον τοπογράφο-αρχιτέκτονα της Α' Εφορείας Κ. Καζαμιάκη. Τα σχέδια έχουν κατατεθεί στο αρχείο του Διονυσιακού Θεάτρου.

χρησίμευσε και ως αναλημματικός τοίχος, έτσι ώστε σήμερα να διακρίνεται μόνο η εξωτερική του όψη. Συνεχίζοντας προς Β., μεγάλα τμήματα του τείχους διατηρούνται ανέπαφα εκτός και εντός της περιφραγμένης περιοχής του εκεί τμήματος του αρχαιολογικού χώρου, ενώ άλλα τμήματά του έχουν ενταχθεί στο ανάλημα της οδού Θεωρίας.

Σημαντικές αλλαγές διαπιστώνονται και στο τμήμα του στα ανατολικά του Ωδείου του Περικλή. Το 1970 η περίφραξη του αρχαιολογικού χώρου επεκτάθηκε έως την οδό Θρασύλλου με την κατασκευή ενός τοίχου που αρχικά παρακολούθησε τη διαδρομή των υπολειμμάτων του τείχους για να εδρασθεί στη συνέχεια πάνω σ' αυτά (Εικ. 10). Έτσι, μέρος τους βρίσκεται σήμερα κάτω από τη διαμορφωμένη στάθμη της οδού Θρασύλλου³⁰. Το 1980 πάνω στα ίδια υπολείμματα εδράστηκε ένας μεγάλος αγωγός απορροής των ομβρίων που προέρχονται από το κοίλο του Διονυσιακού. Μεταξύ των εντοιχισμένων αρχαίων μελών ο Μ. Κορρές αναγνώρισε θραύσματα μαρμάρινων εδωλίων του Παναθηναϊκού Σταδίου, τα οποία στη συνέχεια αποσπάστηκαν και εκτέθηκαν μπροστά από τον Άγιο Γεώργιο τον Αλεξανδρινό³¹. Το 1987 πάνω στον προηγούμενο αγωγό εδράστηκαν οι νέοι αγωγοί απορροής των ομβρίων και των λυμάτων από το Μουσείο της Ακρόπολης (Εικ. 11). Η συνέχεια των υπολειμμάτων αυτών διατηρείται στην οικοδομική γραμμή της οδού Στράτωνος 24.

Στη δυτική πάροδο του Θεάτρου του Διονύσου την κατεύθυνση του τείχους καθόρισαν τα υπολείμματα της 1ης (δυτικότερης) κλίμακας του κοίλου και ο αρκετά ψηλά σωζόμενος εσωτερικός τοίχος αντιστηρίξης του, από κροκαλοπαγείς λίθους, πίσω από το ανάλημα της παρόδου. Έτσι, ένα μέρος των υπολειμμάτων του τείχους εδράζεται πάνω στην επίχωση του κοίλου που όμως δεν αντιστηρίζεται, γιατί το ανάλημα της παρόδου διατηρείται πολύ χαμηλά. Το 1965 το τμήμα αυτό θεωρήθηκε ετοιμόρροπο εξαιτίας της υποσκαφής των επιχώσεων στα θεμέλιά του. Για την αντιμετώπιση του προβλήματος υποθεμελιώθηκε στα δυτικά με μια νέα τοιχοποιία³² (Εικ. 12-13).

Στην ανατολική πάροδο οι ανάγκες στερέωσης του αρχαίου αναλήμματος επιβάλλουν τη μερική ανακατασκευή του και κατά συνέπεια την απόκρυψη και καθάριση των υπολειμμάτων του Ριζόκαστρου που ακόμη διατηρούνται πάνω σ' αυτό³³. Τα υπολείμματα αυτά, αν και περιορισμένα, παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Η κατασκευή, που οπωσδήποτε μελετάται καλύτερα στα μεγαλύτερα τμήματα του τείχους στη δυτική πάροδο και πάνω στο Ωδείο του Περικλή, ακολουθεί το τυπικό σχήμα όπου με μεγαλύτερη προσοχή οικοδομούνται οι δύο όψεις, ενώ το εσωτερικό γεμίζε-

ται με μικρούς λίθους και χώμα. Το οικοδομικό υλικό είναι διάσπαρτα μέλη από τα αρχαία μνημεία, κυρίως κροκαλοπαγείς και πειραϊκοί λίθοι ποικίλου μεγέθους, που εμπλέκονται ακανόνιστα στην όψη με μικρά τούβλα παρεμβαλλόμενα σε θέσεις φαινομενικά τυχαίες. Τα κενά μεταξύ των λίθων γεμίζονται με τούβλα και μικρές πέτρες που διατάσσονται οριζόντια, ενώ χαρακτηριστική είναι η χρήση ενός κονιάματος τόσο εύθρυπτου που θα μπορούσε να παρομοιασθεί με χώμα (πρβλ. Εικ. 14-15 και 8). Στην ανατολική πάροδο διατηρούνται δύο πολύ μικρά τμήματα του τείχους. Από αυτά, το δυτικό σώζει τα δύο τρίτα του αρχικού πάχους, ενώ το άλλο στα ανατολικά του σώζει ολόκληρο το αρχικό πάχος και ένα μεγαλύτερο μέρος της εσωτερικής του όψης. Εδώ η οικοδομική φάση του Ριζόκαστρου έχει τον χαρακτήρα μιας επιδιόρθωσης του αρχαίου τοίχου. Οι εξωτερικές όψεις των δύο συμπίπτουν και, όπως έδειξε η πρόσφατη ανασκαφή (1985), η εσωτερική όψη του τείχους διατάσσεται στη συνέχεια των υπολειμμάτων από κροκαλοπαγείς λίθους του αναλήμματος, αποδεικνύοντας έτσι ότι και αυτά ενσωματώθηκαν στο πάχος της κατασκευής του (Εικ. 16-21). Η λιθορριπή χαμηλά στο τμήμα που αποξηλώθηκε μετά το 1894 (Εικ. 8) δεν θα έπρεπε να ήταν αρχικά εμφανής. Στη θέση αυτή φαίνεται να αντιστοιχεί ένα από τα βάθρα (το υπ. αριθ. 41), που σημειώνεται από τον Ziller³⁴ στο σχέδιο Μ του 1862 και τα οποία καθαιρέθηκαν το 1877³⁵. Επομένως, κατά την κατασκευή του Ριζόκαστρου, στη θέση αυτή υπήρχε ένα κενό που γεμίστηκε με μικρούς λίθους και χώμα.

Ο Ι. Τραυλός, τα στοιχεία που είχε στη διάθεσή του, δεν τα θεωρούσε αρκετά για τη χρονολόγηση του μνημείου, που παρ' όλα αυτά χαρακτήρισε —και δικαιολογημένα, εξαιτίας των κατασκευαστικών τους διαφορών— νεότερο από το βαλεριάνειο (υστερορωμαϊκό). Την τοποθέτησή του στον 11ο αιώνα μ.Χ. (1060-1069) στήριξε κυρίως στις κατασκευαστικές λεπτομέρειες των σωζόμενων υπολειμμάτων του πάνω στη Στοά του Ευμένη και στην ερμηνεία των ιστορικών γεγονότων εκείνης της περιόδου. Την τεκμηριωμένη χρονολόγηση από τον Α. Parsons (τέλη 12ου-αρχές 13ου αι.) απέδωσε σε επισκευές από τους Φράγκους³⁶.

Ε. Μ.

2. ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΒΟΡΕΙΑ ΑΠΟ ΤΟ ΑΝΑΛΗΜΜΑ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΠΑΡΟΔΟΥ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΑΚΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ

Ανάμεσα στις εργασίες που κρίθηκαν απαραίτητες για τη σύνταξη της μελέτης στερέωσης του αναλήμματος της ανατολικής παρόδου, ήταν και ο καθαρισμός της περιοχής βόρεια από το ανάλημα, με παράλληλη

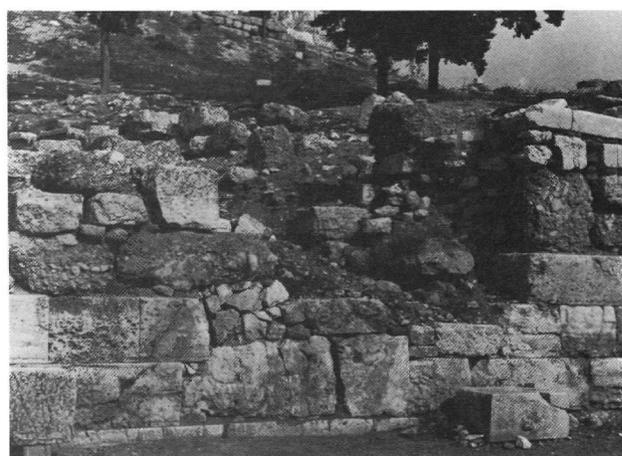

Εικ. 7. Το ανάλημμα της ανατολικής παρόδου του Διονυσιακού Θεάτρου και τα υπολείμματα του Ριζόκαστρου (1913) (Αρχείο Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, ΑΒ/485).

Εικ. 8. Το ανάλημμα της ανατολικής παρόδου του Διονυσιακού Θεάτρου και τα υπολείμματα του Ριζόκαστρου (1894) (Αρχείο Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου)

Εικ. 9. Το ανάλημμα της ανατολικής παρόδου του Διονυσιακού Θεάτρου και τα υπολείμματα του Ριζόκαστρου (1985).

Εικ. 10. Τα υπολείμματα του Ριζόκαστρου στο ανατολικό πέρασ του Ωδείου του Περικλή και ο τοίχος της περίφραξης του αρχαιολογικού χώρου (1970) (Αρχείο Διονυσιακού Θεάτρου).

ανασκαφική διερεύνηση του χώρου. Η έρευνα έγινε κατά διαστήματα, ανάλογα με τις άλλες υποχρεώσεις του προσωπικού της Εφορείας, κατά τους μήνες Απρίλιο και Μάιο και στις πρώτες ημέρες του Ιουνίου του 1985.

Τα αποτελέσματα της ανασκαφής θα δημοσιευθούν

30. Γ. Δοντάς, Αρχαιότητες και Μνημεία Αθηνών, Ωδείον του Περικλέους, ΑΔ 25 (1970), Χρονικά, σ. 30. Στη διάρκεια πρόσφατων εργασιών (1987) στην περιοχή αυτή της οδού, αναγνωρίστηκαν από τον Κ. Τσάκο και αποτυπώθηκαν από τον Κ. Καζαμιάκη. Για τα σχέδια βλ. ό.π.

31. Για τον αγωγό βλ. στο αρχείο εγγράφων Αναστήλωσης, το έγγραφο του τότε Υπουργού ΥΠΠΕ Δ. Νιάνια, της 15ης Νοεμβρ. 1979. Βλ. και Μ. Κορρές, ΑΔ 35 (1980), Χρονικά, σ. 9 κ.ε., για τις εργασίες του στο Θέατρο.

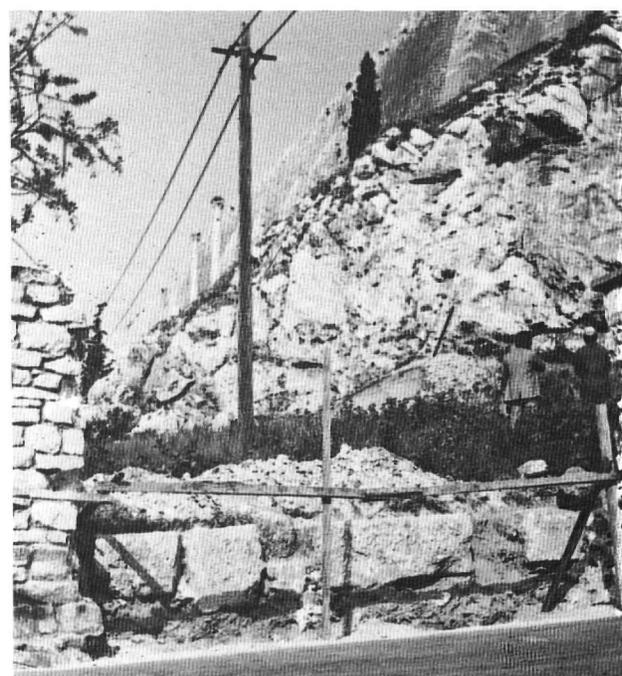
32. Έργον 4508/1.12.-3.12.65 στο αρχείο εγγράφων της Α' Εφορείας. Βλ. επίσης, Γ. Δοντάς, Αναστηλωτικά εργασιαι και συντήρησις μνημείων, 2. Θέατρον Διονύσου, ΑΔ 23 (1968), Χρονικά, σ. 17-18, πίν. 11β.

33. Βλ. Μακρή, ό.π., σ. 45-58 και 68-70.

34. Ρουσόπουλος, ό.π., πίν. Μ'.

35. Κουμανούδης, Αθήναιον 6 (1877), σ. 376-381.

36. Τραυλός, ό.π., σ. 159-162.

στο ΑΔ 40 (1985), Χρονικά (υπό εκτύπωση). Γι' αυτό εδώ θα αναφερθούν μόνο τα ευρήματα που έχουν σχέση με το θέμα³⁷.

Στο δυτικότατο πέρας της ανασκαφής αποκαλύφθηκε σύμπλεγμα τοίχων (Εικ. 16, Τ1, Τ6, Τ7, Τ8), που φαίνεται ότι ανήκουν σε ένα κτίσμα βυζαντινό. Στο ίδιο κτίσμα —συμβολικά ονομάστηκε οικία Α— ανήκει μια κτιστή πιθόσχημη δεξαμενή που βρέθηκε κάτω από το δάπεδο (φρ. 3), ενώ μία δεύτερη δυτικότερα (φρ. 4) σχετίζεται πιθανότατα με το συγκρότημα.

Οι τοίχοι της οικίας Α είναι κτισμένοι με μικρούς πλακοειδείς λίθους, μεγαλύτερους ορθογωνισμένους και τμήματα οπτοπλίνθων. Διακρίνεται προσπάθεια για την τοποθέτηση λίθων ίσου ύψους σε κάθε σειρά, ώστε να παρουσιάζεται ένα υποτυπώδες ισοδομικό σύστημα: Σε μερικά σημεία επίσης (τοίχος Τ6), με την κατάλληλη χρησιμοποίηση των οπτοπλίνθων, δημιουργείται η εντύπωση πλινθοπερίκλειστου συστήματος (Εικ. 22-23).

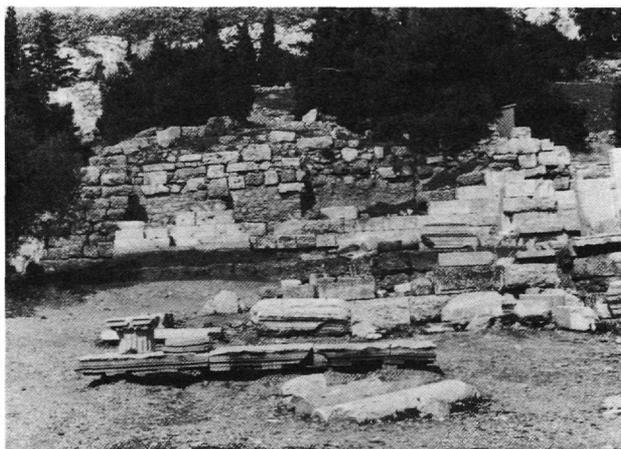
Στο μέσον του τοίχου Τ6 δύο μεγάλοι ογκόλιθοι κροκαλοπαγούς από το ανάλημα έχουν χρησιμοποιηθεί ως παραστάδες κατεστραμμένης θύρας, πλ. 1,40 μ., για την επικοινωνία του χώρου του φρ. 3 με τον χώρο Β από τον Τ6. Το τοιχάριο μεταξύ των δύο παραστάδων, με ακατέργαστες πέτρες και οπτοπλίνθους, φαίνεται ότι αποτελεί υποθεμελίωση του κατωφλίου που σήμερα λείπει (Εικ. 22).

Στρώση από πατημένο χώμα στο νότιο δωμάτιο, σε βάθος 1 μ. από το ανώτερο σωζόμενο ύψος της ανατολικής παραστάδας (0,50 μ. από το ύψος της υποθεμελίωσης του κατωφλίου), αποτελούσε το δάπεδο του χώρου. Στη βορειοδυτική γωνία του δωματίου, αμέσως δίπλα στη θύρα, μια πέτρα στερεωμένη στο δάπεδο, σε απόσταση 0,42 μ. αντίστοιχα από τους Τ6 και Τ7, και στάχτες υποδηλώνουν προφανώς εστία για μαγείρεμα (Εικ. 22, 24). Τα κεραμίδια στέγης που βρέθηκαν δείχνουν ότι το κτίσμα, ισόγειο οπωσδήποτε, στεγάστηκε με κεραμοσκέπαστη στέγη. Από την κεραμική του δωματίου αποδεικνύεται ότι το κτίσμα ήταν σε χρήση στο 12ο αι. τουλάχιστο και εγκαταλείφθηκε κάπου μετά τις αρχές του 13ου αι.³⁸

Στο κέντρο του δωματίου, σε απόσταση 1,30 μ. από το βόρειο τοίχο (Τ6) και 1,60 μ. από τον ανατολικό (Τ1), ανοίγεται το στόμιο της υπόγειας πιθόσχημης δεξαμενής, σκαμμένης μέσα στο φυσικό έδαφος και σε χώρο που καταλάμβανε αρχικά το ανάλημα (Εικ. 16, φρ. 3, Εικ. 26-27). Τα τοιχώματα είναι κτισμένα με λίθους και οπτοπλίνθους σε επάλληλες σειρές, με «πρόσωπο» προς το εσωτερικό, ενώ η εξωτερική πλευρά του τοιχώματος προσαρμόζεται στο σκάμμα· το εσωτερικό κονίαμα με τον συνηθισμένο στις περιπτώσεις αυτές τρόπο, σε δύο στρώσεις, δηλαδή πρώτη στρώση από

ασβεστοκονίαμα με χαλίκι, που έχει χαραχτεί για να στερεωθεί πάνω της η δεύτερη στρώση από κοκκινωπό κονίαμα με τριμμένο κεραμίδι (κουρασάνι). Το οριζόντιο δάπεδο επιστρώνεται με μεγάλες οπτοπλίνθους και υδραυλικό κονίαμα στους αρμούς. Από τα τοιχώματα εξέχουν τέσσερις λίθοι σε κατάλληλες θέσεις για να διευκολύνουν την κάθοδο σε περιπτώσεις καθαρισμού. Το σκληρό υδραυλικό κονίαμα υποδηλώνει ότι η δεξαμενή προορίστηκε για αποθήκευση υγρών³⁹. Η δεξαμενή έχει κτιστεί κατά το 1/3 στο χώρο του αναλημματος της ανατολικής παρόδου, που είχε επομένως καταστραφεί κιόλας την εποχή που τοποθετείται η κατασκευή της δεξαμενής ή, πιθανότερα μάλιστα, η κατασκευή της ήταν η αιτία της ανεξήγητης ως τώρα καταστροφής του αναλημματος στο σημείο αυτό. Η ανέγερση του Ριζόκαστρου στην ίδια θέση αργότερα στάθηκε η αιτία για την αφαίρεση του πάνω μέρους της δεξαμενής και την καταστροφή του νότιου τμήματος του δωματίου αυτού της οικίας Α. Για τη σταθεροποίηση του εδάφους η δεξαμενή επιχώστηκε τότε με μάζα και τμήματα αγγείων από το γύρω χώρο —έτσι

Εικ. 11. Τα υπολείμματα του Ριζόκαστρου στο Ωδείο του Περικλή, ο τοίχος της περίφραξης του αρχαιολογικού χώρου και ο αγωγός απορροής των ομβρίων του κοίλου του Διονυσιακού Θεάτρου.

Εικ. 12. Τα υπολείμματα του Ριζόκαστρου πίσω από το ανάλημμα της δυτικής παρόδου του Διονυσιακού Θεάτρου πριν από τις εργασίες υποστήριξής τους (1965) (Αρχειο Διονυσιακού Θεάτρου).

Εικ. 13. Τα υπολείμματα του Ριζόκαστρου πίσω από το ανάλημμα της δυτικής παρόδου (1985).

Εικ. 14-15. Υπολείμματα του Ριζόκαστρου πάνω στο Ωδείο του Περικλή. Λεπτομέρειες της εξωτερικής όψης.

εξηγείται και η ομοιογένεια της κεραμικής—, ώστε να στερεωθεί πάνω της η βάση του τειχους του Ριζόκαστρου με μεγάλες λιθοπλίνθους από το γειτονικό ανάλημμα του Θεάτρου (Εικ. 25-27).

Η κεραμική που περισυλλέχθηκε από τη δεξαμενή, εκτός από μερικά παλιότερα κομμάτια, που εύκολα μπορούν να ερμηνευτούν με δεδομένη την ιστορία του χώρου, ανήκει σε δύο κύρια σύνολα: αγγεία, πινάκια κατά κύριο λόγο, με εφύαλωση και σχέδια που σώζονται αποσπασματικά και σε κακή διατήρηση και ανήκουν στο 12ο αι., και πινάκια που διατηρούνται καλύτερα, με εφύαλωση, σχήμα και διακόσμηση, που τα κατατάσσει σε μια ομάδα του ίδιου ίσως εργαστηρίου, χρονολογημένη στις αρχές του 13ου αι.⁴⁰. Κανένα όστρακο δεν είναι νεότερο από την τελευταία αυτή χρονολογία. Επομένως το περιεχόμενο της δεξαμενής ανήκει στην κατηγορία των «κλειστών ευρημάτων», αφού συγκεντρώθηκε στη δεξαμενή και «σφραγίστηκε» με το Ριζόκαστρο, δημιουργώντας ένα ισχυρό *terminus post quem* για την κατασκευή του Κάστρου⁴¹. Από τη δεξαμενή προέρχονται ακόμη μερικά ασήμα-

να μεν τμήματα μαρμάρινων μελών, που ενισχύουν όμως την υπόθεση της καταστροφής του αναλήμματος και του μέρους αυτού του Θεάτρου τουλάχιστον κατά την εποχή της κατάχωσης της δεξαμενής.

Σε απόσταση 1,10 μ. ΒΔ. από την προηγούμενη πιθόσχημη δεξαμενή, βρέθηκε, λιγότερο καλά διατηρημέ-

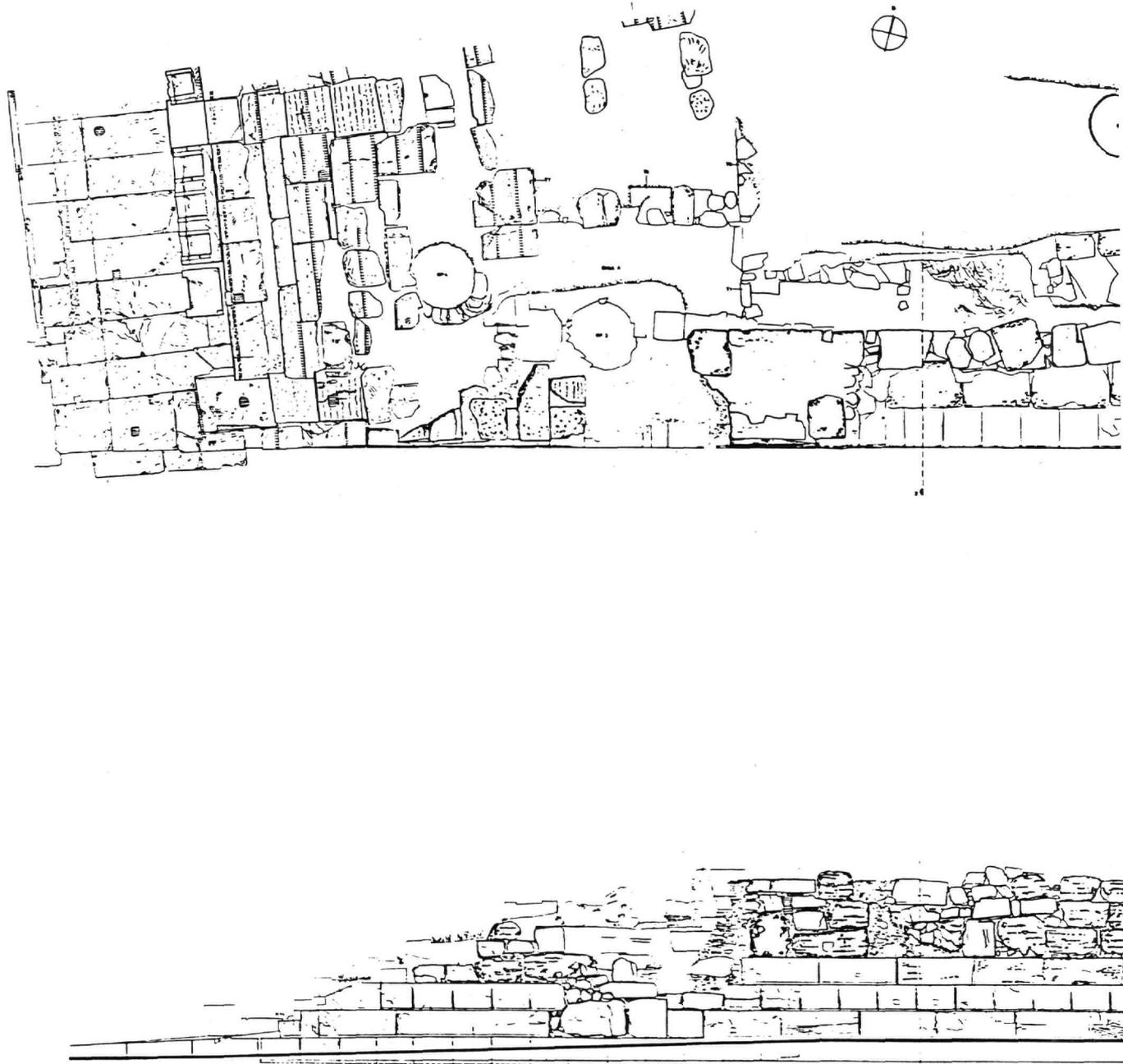
37. Η ανασκαφή έγινε από το συνεργείο του Διονυσιακού Θεάτρου με επικεφαλής του έμπειρο τεχνίτη ανασκαφής Η. Πίκουλα και με προσωπική μου επίβλεψη. Τα σχέδια και οι φωτογραφίες έγιναν από την αρχιτέκτονα Ε. Μακρή. Σημαντική ήταν η συμβολή της Αγγ. Χαριτωνίδου στη μελέτη της βυζαντινής κεραμικής. Σ' αυτήν οφείλεται και η συγγραφή του σχετικού κεφαλαίου. Η μελέτη και ταύτιση των νομισμάτων έγινε στο Νομισματικό Μουσείο από τον Έφορο Αρχαιοτήτων Ι. Τουράτσογλου. Σε όλους εκφράζονται θερμές ευχαριστίες.

38. Αναλυτικά βλ. παρακάτω, μέρος 3ο (Α. Χαριτωνίδου).

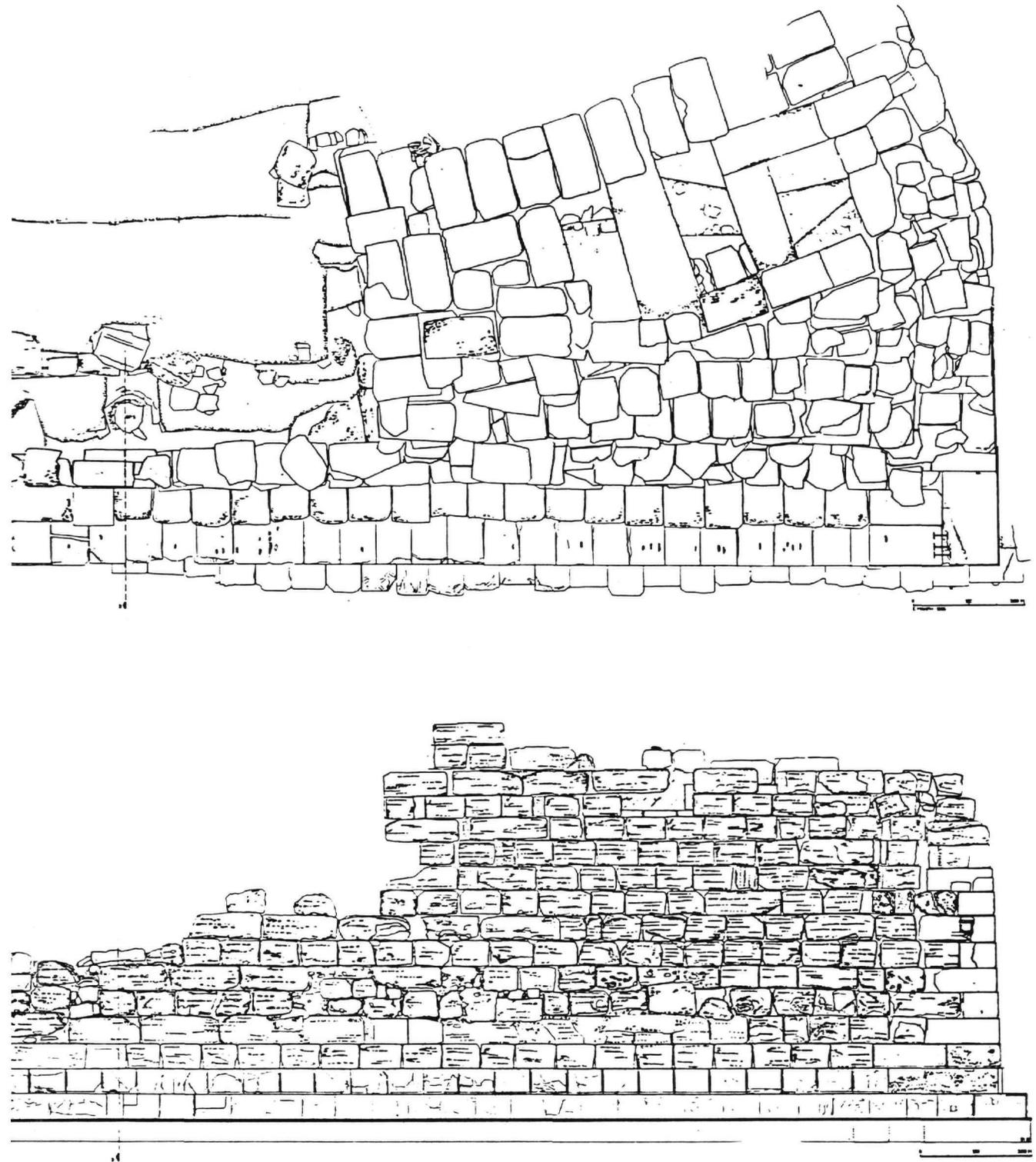
39. Η δεξαμενή είναι πιθόσχημη με διάμετρο στη βάση 1,60-1,70 μ. και σωζ. ύψ. 1,82 μ. Από τα στοιχεία που διατηρήθηκαν υπολογίζεται το αρχικό ύψος σε 2,50 μ.

40. Βλ. παρακάτω, μέρος 3ο.

41. Στη χρονολόγηση αυτή δεν αντιλέγουν τα νομίσματα που βρέθηκαν στη δεξαμενή, όλα παλιότερα από τον 10ο αιώνα, ούτε η υπόλοιπη κεραμική από χοντρά ακόσμητα, κυρίως οικιακά σκεύη.

Εικ. 16. Το Διονυσιακό Θέατρο. Οι αναλημματικοί τοίχοι του κοίλου και τα υπολείμματα του Ριζόκαστρου, στην ανατολική πάροδο. Άποψη της ανασκαφής του 1985.

Εικ. 17. Το Διονυσιακό Θέατρο. Οι αναλημματικοί τοίχοι του κοίλου και τα υπολείμματα του Ριζόκαστρου, στην ανατολική πάροδο. Όψη.

νη, μια δεύτερη (Εικ. 16, φρ. 4). Σώζεται λίγο παραπάνω από τα μισά του ύψους της, έχει κοίλο πυθμένα και το κονίαμα του εσωτερικού της είναι πολύ φθαρμένο (σωζ. ύψ. 1,10 μ., μέγ. διάμ. 1,10 μ.). Πιθανότατα ανήκει στην ίδια εποχή με την προηγούμενη, με την οποία μοιάζει κατασκευαστικά, βρίσκεται όμως σε διαφορετικό χώρο του ίδιου μάλλον κτίσματος, όπως δείχνει το λείψανο τοίχου (Εικ. 16, Τ7) στα ανατολικά της, που την αποχωρίζει από το δωμάτιο του πίθου (φρ. 3)⁴².

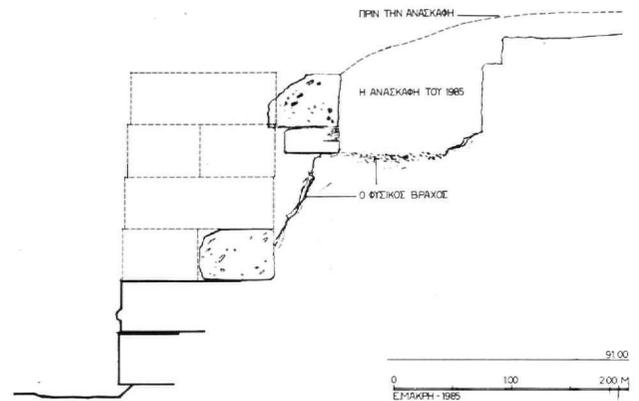
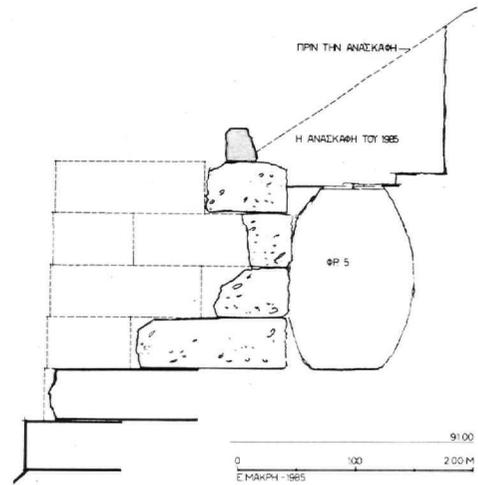
Από την επίχωση της δεξαμενής, μαζί με τα παλιότερα βυζαντινά όστρακα αγγείων, προέρχονται και αρκετά σαφώς νεότερα, που σημαίνουν ότι ο χώρος είχε ερευνηθεί και επιχωματωθεί κάποτε σε νεότερους χρόνους.

Συμπεράσματα και παρατηρήσεις

Τα βυζαντινά κτίσματα που εντοπίστηκαν, από τα οποία μερικά λείψανα ήταν ήδη ορατά και πριν από την έρευνα, ανήκουν στο βυζαντινό οικισμό που απλωνόταν σε ολόκληρη τη νότια κλιτύ της Ακρόπολης, με πυκνή κάλυψη από τα παλαιοχριστιανικά μέχρι τα μεσοβυζαντινά χρόνια. Πολλά από τα κτίσματα της πλαγιάς έχουν ερευνηθεί σε παλιότερες ανασκαφές⁴³.

Η χρονολόγηση της κεραμικής από το δάπεδο της λεγόμενης οικίας Α και τη δεξαμενή 3, στο διάστημα από τα τέλη του 11ου μέχρι τις αρχές του 13ου αι., οδηγεί σε αντίστοιχη τοποθέτηση του κτίσματος, αλλά και των άλλων κτισμάτων της περιοχής πιθανότατα, στα ίδια χρονικά πλαίσια. Η ανέγερση του Ριζόκαστρου πάνω στα ερείπια του Βήματος του Φαίδρου και των τοίχων των παρόδων προϋποθέτει την καταστροφή των βυζαντινών κτισμάτων, η οποία μάλιστα μπορεί να οφείλεται ακριβώς στην ανέγερση του Καστρου, αν δεν είχε συντελεστεί παλιότερα από κάποια άλλη αιτία⁴⁴. Η υπόθεση αυτή όμως δεν συμβιβάζεται με τη χρονολόγηση του Ριζόκαστρου στον 11ο αι., που επιχείρησε ο Ι. Τραυλός⁴⁵, αναιρώντας άλλες θεωρίες που τοποθετούσαν την κατασκευή του τείχους στα τέλη του 12ου και τις αρχές του 13ου αι.⁴⁶.

Τα νέα στοιχεία όμως που προέκυψαν από τη χρονολόγηση της επίχωσης της δεξαμενής 3 στα προχωρημένα χρόνια του α' μισού του 13ου αι. επιβεβαιώνουν τις παλιότερες υποθέσεις, οδηγώντας σε τοποθέτηση της ανέγερσης του Ριζόκαστρου στα τέλη του α' μισού του 13ου αι., χρονολόγηση για την οποία και πολλά άλλα στοιχεία συνηγορούν. Μια τέτοια χρονολογική τοποθέτηση άλλωστε ταιριάζει πολύ καλά και με την εξαφάνιση του βυζαντινού οικισμού. Μετά την εγκατάσταση των Φράγκων η ζωή της Αθήνας περιορίζεται για ένα διάστημα 250 χρόνων μέσα στα όρια του χώ-

ρου που προστατεύεται από το υστερορωμαϊκό τείχος και το Ριζόκαστρο⁴⁷.

Στο σημείο αυτό όμως, για να γίνει κατανοητό το όλο θέμα, είναι απαραίτητες ορισμένες διευκρινίσεις στην έννοια της οχύρωσης που είναι γνωστή με το όνομα Ριζόκαστρο. Ο Ι. Τραυλός, στο έργο του για την πολεοδομική εξέλιξη της Αθήνας αναφέρει σχετικά⁴⁸: «Καί διά τήν οχύρωση τῆς πόλεως φαίνεται ὅτι λαμβάνεται μέριμνα κατά τούς βυζαντινούς χρόνους οικοδομεῖται δέ περίξ τῆς Ἀκροπόλεως νέος περίβολος, τό Ριζόκαστρον». Αποκρούοντας στη συνέχεια τη γνώμη που είχε επικρατήσει αμέσως μετά την αποκάλυψη των τμημάτων αυτού του τείχους, κατά τις τρεις πλευρές της Ακροπόλεως εκτός από τη βόρεια, ότι δηλαδή αποτελούσε τη συνέχεια του υστερορωμαϊκού τείχους, του λεγόμενου και βαλεριάνειου⁴⁹, με βάση τα νεότερα ανασκαφικά στοιχεία και το διαφορετικό τρόπο κατασκευής του, θεώρησε το τείχος στο σύνολό του βυζαντινό, το ταύτισε με το Ριζόκαστρο και το χρονολόγησε στο 11ο αι.

Εικ. 18. Το Διονυσιακό Θέατρο. Τα υπολείμματα του Ριζόκαστρου πάνω στο ανάλημμα της ανατολικής παρόδου. Τομή 2-2.

Εικ. 19. Το Διονυσιακό Θέατρο. Τα υπολείμματα του Ριζόκαστρου πάνω στο ανάλημμα της ανατολικής παρόδου. Τομή 3-3.

Εικ. 20. Το Διονυσιακό Θέατρο. Τα υπολείμματα του Ριζόκαστρου πάνω στο ανάλημμα της ανατολικής παρόδου. Άποψη από τα δυτικά.

Εικ. 21. Το Διονυσιακό Θέατρο. Τα υπολείμματα του Ριζόκαστρου πάνω στο ανάλημμα της ανατολικής παρόδου. Άποψη από τα ανατολικά.

Εικ. 22. «Οικία Α». Τμήμα του τοίχου Τ6 με το θυραίο άνοιγμα και την υποθεμελίωση του κατωφλίου. Στην αριστερή γωνία η θέση της εστίας.

Εικ. 23. Ανασκαφή «οικίας Α». Τοίχος Τ6.

42. Ο λίθος εδωλίου του Θεάτρου που σχεδιάζεται στη θέση αυτή (Εικ. 16, Τ 17), δεν φαίνεται να ανήκει στον τοίχο Τ17, αλλά μάλλον τοποθετήθηκε εκεί σε μια προσπάθεια τακτοποίησης υλικού.

43. Ι. Μηλιτιάδης, Ανασκαφαί νοτίως της Ακροπόλεως, ΠΑΕ 1955,

σ. 50. Ι. Τραυλός, Ανασκαφαί εν τω Διονυσιακό Θέατρω, ΠΑΕ 1951, σ. 42 κ.ε. Ο ίδιος, Πολεοδομική εξέλιξη. Η βυζαντινή κεραμική της ανασκαφής νοτίως της Ακροπόλεως, δημοσιεύεται από την Α. Χαριτωνίδου (ΑΔ 37 (1983), Μελέτες, υπό εκτύπωση).

44. Η εύρεση κεραμικής των αρχών του Ι3ου αιώνα στην οικία Α κάνει μάλλον απίθανη την υπόθεση καταστροφής του κτίσματος και των άλλων κτιρίων κατά την επιδρομή των Σαρακηνών, ακόμη κι αν αυτή έγινε λίγο μόνο χρόνο πριν από την άνοδο στον μητροπολιτικό θρόνο της Αθήνας του Μιχαήλ Χωνιάτη, όπως θέλει ο Τραυλός (Πολεοδομική εξέλιξη, σ. 160), δηλαδή λίγο μόνο πριν από το 1182 μ.Χ. Οπωσδήποτε στις επιστολές του Μιχαήλ Χωνιάτη περιγράφεται με μελανά χρώματα η εικόνα της εξαθλίωσης, που οφείλεται σε μία πρόσφατη καταστροφή: *ὄρας τείχη τὰ μὲν περιηρημένα, τὰ δὲ καθηρημένα παρ' ἅπαν, οἰκίας δὲ κατεστραμμένας καὶ γεωργουμένας, τοῦτο δὴ τῶν ἐκπορθούντων ἔσθ' ὅτε τελευταίου παροίνημα*. Σπ. Λάμπρου, Μιχαήλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα, Α' Ἀθήναι 1879, σ. 159.

45. Pictorial Dictionary of Ancient Athens, 1980, σ. 538, Πολεοδομική εξέλιξη, σ. 159.

46. A. Parsons, Klepsydra and the Paved Court of Pythion, Hesperia XII (1943), σ. 251.

47. Τραυλός, Πολεοδομική εξέλιξη, σ. 164.

48. Ὁ.π., σ. 159.

49. Γ. Σωτηρίου, ΕΜΜΕ Α' (1927), σ. 30.

Νεότερες παρατηρήσεις του Μανόλη Κορρέ όμως⁵⁰ φαίνεται να αποδεικνύουν ότι τα τμήματα του τείχους που διασχίζει το Ωδείο του Ηρώδη του Αττικού και τη Στοά του Ευμένη ανήκουν σε πρώιμη εποχή, στον 3ο κιόλας αι. και σχετίζονται με το λεγόμενο βαλεριάνειο. Έτσι εξηγείται και η εξαιρετική διατήρηση του τοίχου της σκηνής του Ωδείου του Ηρώδη, της Στοάς του Ευμένη, καθώς και του τμήματος του αναλήμματος του Διονυσιακού Θεάτρου που σχετίζεται με τον Περίπατο και που, μόνο αυτό, από ολόκληρο το Θέατρο διατηρήθηκε σε τέτοιο ύψος, ακριβώς επειδή ενσωματώθηκε νωρίς στο υστερορωμαϊκό τείχος.

Κατά την αναφερόμενη επιδρομή των Σαρακηνών λοιπόν (πριν από το έτος 1182), κατά την οποία το Ριζόκαστρο υπήρχε ήδη, όπως θέλει ο Τραυλός⁵¹, δεδομένη ήταν μόνο η ύπαρξη του τμήματος του Κάστρου από το Ηρώδειο μέχρι το ανατολικό όριο του Ασκληπιείου. Και φυσικά οι οχυρώσεις μπροστά στα Προπύλαια με τη γνωστή πύλη Beulé.

Μια συμπληρωματική οχύρωση στην περιοχή της Κλεψύδρας έγινε, όπως αποδείχτηκε από τις αμερικανικές ανασκαφές, στα μέσα του 13ου αι. και χρονολογείται με νομίσματα γύρω στα 1250⁵². Στην ίδια εποχή, χωρίς αμφιβολία, με βάση τα ευρήματα της δεξαμενής 3, θα πρέπει να ανήκει και το τμήμα του τείχους που ακολουθεί το περίγραμμα του Διονυσιακού Θεάτρου και διασχίζει διαγώνια το χώρο του Ωδείου του Περικλή για να ενωθεί τουλάχιστον με το υστερορωμαϊκό τείχος κατά τα βόρεια. Το τείχος αυτό πρέπει να αποτελεί μέρος της προσπάθειας των νέων δυναστών της Αθήνας για την αναδιοργάνωση και συμπλήρωση της οχύρωσης του λόφου της Ακρόπολης —προσπάθεια στην οποία αποδίδονται οι νέες οχυρώσεις της Κλεψύδρας και οι οχυρώσεις στην περιοχή της πύλης Beulé⁵³.

Οι καταστροφές που προκάλεσαν οι Σαρακηνοί στο πέρασμά τους, αλλά κυρίως η συστηματική καταστροφή της κάτω πόλης κατά την επιδρομή του άρχοντα του Ναυπλίου Λέοντος Σγουρού, λίγο πριν από τα 1204⁵⁴, έκανε αναγκαία την ενίσχυση της οχύρωσης του βράχου, όπου συγκεντρώνεται πια η ζωή για τους επόμενους δυόμισι αιώνες. Ο Μιχαήλ Χωνιάτης, επίσκοπος της Αθήνας από το 1182 έως το 1204, θρηνεί για την εξαθλίωση της ένδοξης πόλης και αναφέρει ξεκάθαρα τα γκρεμισμένα τείχη και τις κατασκαμμένες οικίες⁵⁵.

Απαραίτητο λοιπόν ήταν οι Φράγκοι, στους οποίους η πόλη παραδόθηκε χωρίς αντίσταση⁵⁶, να φροντίσουν για την οχύρωση του λόφου, εφόσον ο αρχαίος περίβολος, που επισκευάστηκε από τον Ιουστινιανό και παρέμενε σε χρήση μέχρι το 12ο αι. —όπως δείχνουν οι εκκλησίες και τα άλλα βυζαντινά κτίσματα, τα δια-

σκορπισμένα σε ολόκληρη την έκταση της αρχαίας πόλης— είχε πια καταστραφεί ανεπανόρθωτα.

Στη νέα αυτή οχύρωση συμπεριέλαβαν και τα τμήματα του υστερορωμαϊκού τείχους κατά το Ηρώδειο και τη Στοά του Ευμένη, με κάποιες αναγκαίες επισκευές ίσως, αλλά χρειάστηκε να κτιστούν τα νέα τμήματα κατά το Θέατρο του Διονύσου και το Ωδείο του Περικλή που δεν υπήρχαν παλιότερα.

Το μεγαλύτερο μέρος αυτού του τείχους, ιδιαίτερα κατά το περίγραμμα του Διονυσιακού Θεάτρου, που αποκαλύφθηκε στις ανασκαφές του 19ου αι.⁵⁷, κατεδαφίστηκε στα 1877 για να αφαιρεθούν τα αρχιτεκτονικά μέλη και οι επιγραφές που είχαν χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή του⁵⁸.

Τα ελάχιστα τμήματά του που παρέμειναν ακόμη στο χώρο του αναλήμματος της ανατολικής παρόδου αποτυπώθηκαν με λεπτομέρεια⁵⁹. Μεγαλύτερο τμήμα διατηρείται στο χώρο του Ωδείου του Περικλή με πορεία προς τα ανατολικά, όπου η πύλη που μνημονεύεται από τον Τραυλό, στη συμβολή των οδών Επιμενίδου και Θέσπιδος, αποκαλύφθηκε παλιότερα (1965) σε εργασίες εκσκαφής και αναγνωρίστηκε τελευταία κατά τον καθαρισμό του χώρου (1986).

Κ. ΤΣ.

3. ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΟΙΚΙΑΣ Α

Στους βυζαντινούς αιώνες η νότια πλευρά της Ακρόπολης ήταν πυκνοκατοικημένη, όπως φανερώνουν τα υπολείμματα τοίχων, το πλήθος των κτιστών πύλων, οι δεξαμενές, τα κεραμικά ευρήματα κτλ.⁶⁰

Το Διονυσιακό Θέατρο, καλυμμένο με επίχωση αιώνων, πρόσφερε κατάλληλο έδαφος για κατοίκηση τόσο στους βυζαντινούς όσο και στους μεταβυζαντινούς

Εικ. 24. Ανασκαφή «οικίας Α». Χώρος Α με τους τοίχους Τ6 και Τ7.

Εικ. 25. Η πιθόσχημη δεξαμενή (φρ. 3) ανάμεσα στα λείψανα της υποθεμελίωσης του Ριζόκαστρου.

Εικ. 26. Η πιθόσχημη δεξαμενή (φρ. 3) μετά τον καθαρισμό.

Εικ. 27. Η πιθόσχημη δεξαμενή (φρ. 3) στο χώρο του αναλήμματος του Διονυσιακού Θεάτρου, πριν από τον καθαρισμό.

αιώνες με άφθονο οικοδομικό υλικό από μέλη του Θεάτρου κ.ά., καθώς υπήρχε και η ευκολία ύδρευσης από την πηγή του Ασκληπιείου.

Επάνω από την επίχωση που κάλυπτε την ανατολική πάροδο, το βυζαντινό κτίσμα Α (οικία Α), που κλείνει βόρεια πιθανώς με τον τοίχο Τ6, ανατολικά με τον Τ1 και δυτικά με τον Τ7, έκλεινε νότια κάπου παράλληλα με τον τοίχο του ανατολικού αναλήμματος της παρόδου (Εικ. 16).

Η νότια αυτή πλευρά του κτίσματος Α πρέπει να καταστράφηκε όταν κτίστηκε το αμυντικό τείχος, το γνωστό ως Ριζόκαστρο. Το πάχος του τείχους σκέπασε το νότιο τμήμα του δαπέδου του και μαζί το μεγαλύτερο τμήμα του επάνω μέρους της πιθοειδούς δεξαμενής (κτιστός πίθος) 3.

Στο βόρειο τμήμα του κτίσματος (οικίας Α), πάνω στο σωζόμενο δάπεδο και ιδιαίτερα στη γωνία των τοίχων Τ6-Τ7, πυκνή στρώση τμημάτων κεράμων στέγης δηλώνει ότι το κτίσμα Α ήταν μονώροφο με κεραμοσκέπαστη στέγη. Το δάπεδο είναι χωμάτινο από σκληρό πατημένο χώμα. Ίχνη φωτιάς από στάχτη και μικρά

50. Οι παρατηρήσεις δημοσιεύονται στο ΑΔ 35 (1980), σ. 18 κ.ε. Τον κ. Μ. Κορρέ που είχε την καλοσύνη να συζητήσει πολλές φορές μαζί μου τα θέματα και να μου διαβάσει τα χειρόγραφα του, τον ευχαριστώ θερμά.

51. Ό.π., σ. 160.

52. Parsons, ό.π., σ. 251.

53. Τραυλός, ό.π., σ. 164-165.

54. Ό.π., σ. 160.

55. Ό.π., υποσημ. 44.

56. Ό.π., σ. 163.

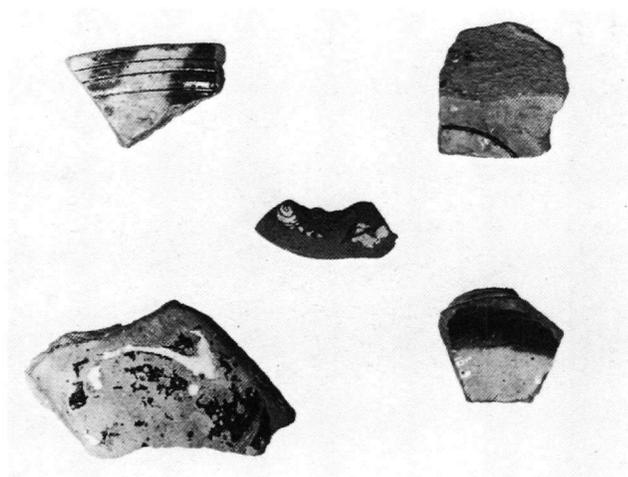
57. Αθ. Ρουσόπουλος, ΑΕ 1862-1867, σ. 129.

58. ΠΑΕ 1877-78, σ. 79.

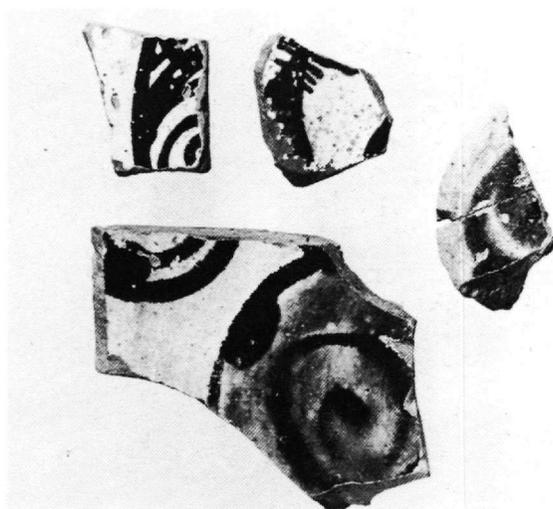
59. Βλ. Εικ. 16-19.

60. Ι. Μηλιάδης, Ανασκαφαί νοτίως της Ακροπόλεως, ΠΑΕ 1955, σ. 36.

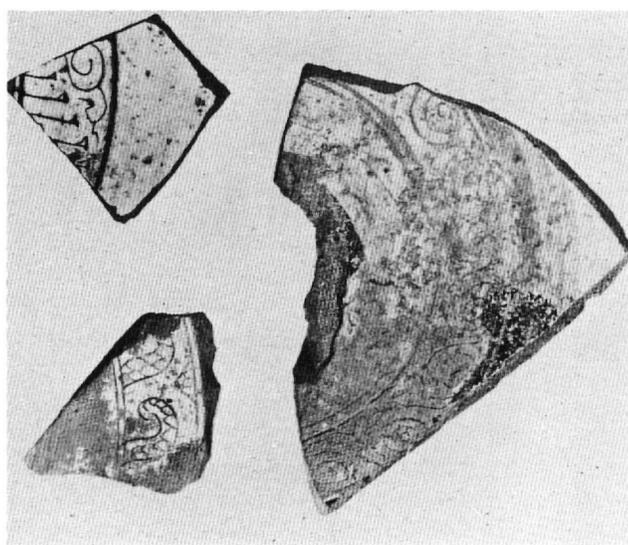
28

29

30

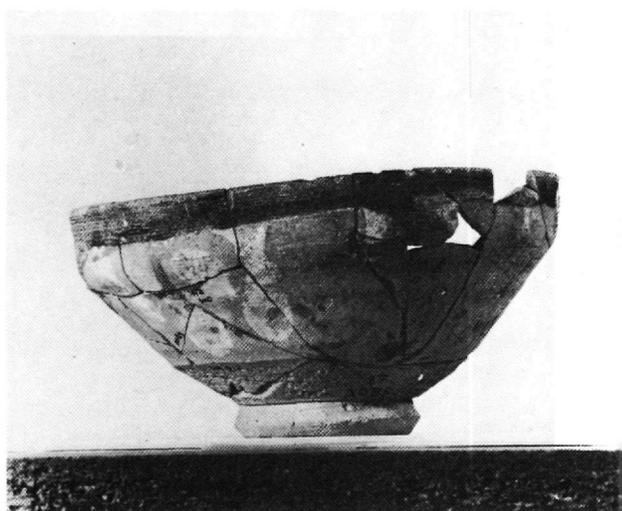
31

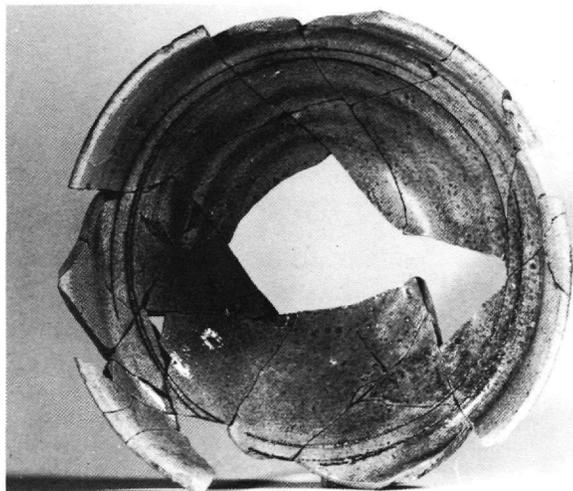
κάρβουνα, περιορισμένα στην γωνία T6-T7, πρέπει να αποδοθούν σε κατάλοιπα εστίας που υπονοείται και από τα χοντρά ακόσμητα όστρακα αγγείων καθημερινής χρήσης, διάσπαρτα στο σωζόμενο δάπεδο. Ανάμεσα σε αυτά διασώθηκαν μαζί με χώματα ελάχιστα και ασήμαντα φθαρμένα όστρακα με εφύαλωση που ανήκουν στο 12ο αι. Μια κούπα όμως (αριθ. Δ.Θ. 85/44, Εικ. 39), που συγκολλήθηκε από διάσπαρτα όστρακα στο σωζόμενο δάπεδο, χρονολογείται στις αρχές του 13ου αι., όμοιο με τα αγγεία που περιείχε ο κτιστός πίθος 3, που βρίσκεται κάτω από το τείχος του Ριζόκαστρου.

Επομένως, η οικία Α και ο κτιστός πίθος 3 εγκαταλείφθηκαν συγχρόνως στις αρχές του 13ου αι. πιθανώς αρχικά από εχθρική επιδρομή αλλά σίγουρα για να περάσει πάνω τους το Ριζόκαστρο.

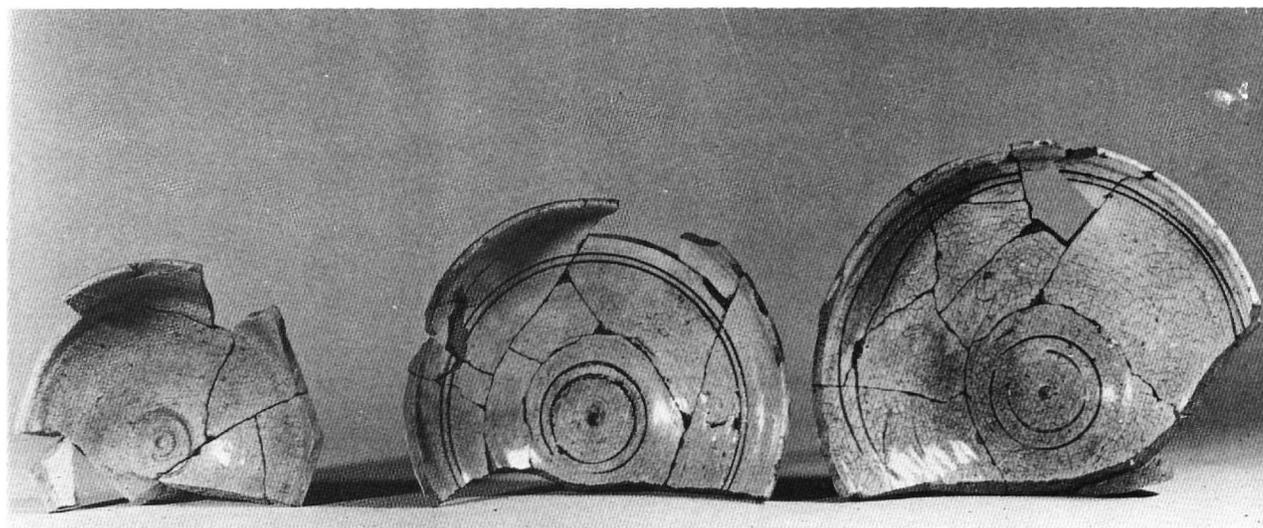
35

32

33

34

Εικ. 28. Όστρακα από τον κτιστό πίθο 1.

Εικ. 29. Όστρακα με ζωγραφικό διάκοσμο, αριθ. 2, 4, 25, 32, από τον κτιστό πίθο 3.

Εικ. 30. Όστρακα με χαρακτό διάκοσμο, αριθ. 5, 25, 26, από τον κτιστό πίθο 3.

Εικ. 31. Εσωτερική όψη του πινακίου αριθ. 27, από τον κτιστό πίθο 3 (βλ. και Εικ. 35).

Εικ. 32-33. Εσωτερική και πλάγια όψη του πινακίου αριθ. 29, από τον κτιστό πίθο 3.

Εικ. 34. Πινάκιο και κούπες αριθ. 38, 31, 36, από τον κτιστό πίθο 3.

Εικ. 35. Πλάγια όψη του πινακίου αριθ. 27 (βλ. και Εικ. 31).

Κτιστός πίθος 3 (Εικ. 25)

Άγνωστο πότε κτίστηκε (μαζί με την οικία Α) και πόσο διάστημα χρησιμοποιήθηκε για τον αρχικό του σκοπό, ως αποθηκευτικός χώρος υγρών. Στις αρχές όμως του 13ου αι. ρίχτηκαν μέσα σωρηδόν άχρηστα αντικείμενα —φαινόμενο κοινό η δεύτερη αυτή χρήση στην ιστορία των κτιστών πύθων-δεξαμενών. Παρατηρείται σε περιπτώσεις καταστροφής του βυζαντινού σπιτιού ή πύθου, που ξαναχρησιμοποιείται ως βόθρος την ίδια εποχή ή αργότερα, όπως στο βυζαντινό κτιστό πίθο 1 που βρέθηκε γεμάτος με μεταβυζαντινά όστρακα (βλ. Εικ. 28).

Ο κτιστός πίθος 3 ήταν γεμάτος με χώμα, θραύσματα λίθων του Διονυσιακού Θεάτρου, τμήμα βυζαντινού κιονίσκου, τμήματα κεραμιδιών στέγης, δύο νομίσμα-

τα φθαρμένα, ένα νόμισμα του Λέοντος ΣΤ', χρονολογίας 886-912, ελάχιστα φθαρμένα όστρακα αρχαία και βυζαντινά του 12ου αι. και πολλά που ανήκουν στις αρχές του 13ου αι. Προφανώς όλα ρίχτηκαν ως μπάζα για την πλήρωση του κενού, επικίνδυνου για τη θεμελίωση του Ριζόκαστρου. Ο πίθος 3 κτίστηκε κάτω από το δάπεδο της νότιας πλευράς του κτίσματος Α. Οι κτιστοί πίθοι των βυζαντινών σπιτιών είχαν όλο το σώμα τους μέσα στη γη του πιθώνα, για εξοικονόμηση χώρου, αποφυγή υγρασίας κτλ.⁶¹ Προεξείχαν πάνω από το δάπεδο μόνο τα στόμια, καλυμμένα με πέτρινες, ξύλινες ή πήλινες πλάκες. Πριν από το κτίσιμο του σπιτιού ανοιγόταν στη γη μεγάλος λάκκος. Με πέτρες, τούβλα και ασβεστοκονίαμα κτιζόταν ο παχύς τοίχος της δεξαμενής σε σχήμα τεράστιου πιθαριού, με επιμελημένη την εσωτερική όψη, που αλειβόταν με κουρασάνι σε παχύ στρώμα.

Το δάπεδο του πίθου 3 είναι επίπεδο (διαμ. 1,66 μ.) στρωμένο με μεγάλες ορθογώνιες οπτοπλίνθους και κονίαμα στους αρμούς. Στα τοιχώματα προεξέχουν 3-4 πέτρινα στηρίγματα-σκαλοπάτια για την κατάβαση στον πυθμένα. Η μεγαλύτερη διάμετρος της κοιλιάς είναι 1,64 μ. και το σωζόμενο ύψος γύρω στα 1,82 μ. Το πάνω τμήμα του ώμου και το στόμιο καταστράφηκε μαζί με το δάπεδο του πιθώνα, για να περάσει πάνω τους το τείχος του Ριζόκαστρου. Το αρχικό του ύψος, όπως φαίνεται από τα στοιχεία που υπάρχουν στη διάθεσή μας, θα πρέπει να έφτανε τα 2,50 μ.

Κεραμική κτιστού πίθου 3

Όπως αναφέρθηκε ήδη, βρέθηκε γεμάτος μαύρα χρώματα, θραύσματα από το οικοδομικό υλικό του Διονυσιακού Θεάτρου και βυζαντινών κιονίσκων, αλλά κυρίως με μεγάλο αριθμό κεραμικών οστράκων που πρέπει να ρίχτηκαν συγχρόνως, γιατί πολλά συνανήκαν και συγκολλήθηκαν σε αγγεία, αν και προέρχονται από διαφορετικό βάθος ως τον πυθμένα του πίθου. Σύμφωνα με τα χαρακτηριστικά τους χωρίζονται στις εξής ομάδες:

Α'. Κεραμική με γραπτό ή χαρακτό διάκοσμο (τέλος 11ου-12ος αι.)

Πρόκειται για μια κατηγορία λίγων οστράκων που βρέθηκαν σε διάφορα βάθη του πίθου, μικρά, φθαρμένα πριν ακόμα ριχτούν στον «απορριμματικό χώρο»⁶². Η ομαδοποίησή τους οφείλεται στη στενή χρονολογικά συγγενειά τους, καθώς και στον κοινό διάκοσμο με κεραμικά άλλων βυζαντινών οικισμών του 12ου αι.,

όπως στην κλιτύ «νοτίως της Ακροπόλεως», στην Κόρινθο κτλ.

Τα σημαντικότερα είναι τα εξής:

Με ζωγραφικό διάκοσμο (Εικ. 29)

1. Δ.Θ. 85/2. Τμήμα βάσης ανοιχτού αγγείου. Κάμπος λευκός. Στον πυθμένα δύο αποχρώσεις πράσινου χρώματος. Σωζ. διάμ. βάσης 0,06 μ.

2. Δ.Θ. 85/4. Τμήμα βάσης, βυθού και παρειάς από λεκανίδα. Εξωτερική επιφάνεια ακόσμητη. Εσωτερικά, κάμπος λευκός. Διάκοσμος με πράσινα και καστανά χρώματα. Σωζ. ύψ. 0,075 μ. Σωζ. διάμ. βάσης 0,06 μ. Παράλληλα: Hesperia VII (1938), εικ. 1, Α2, εικ. 6, Α17 κ.ά. Corinth XI, εικ. 57, 58, πίν. XXIIIa.

3. Δ.Θ. 85/25. Όστρακα από ανοιχτό αγγείο. Εξωτερική επιφάνεια ακόσμητη. Εσωτερικά κάμπος λευκός. Διάκοσμος με καστανόμαυρο και πράσινο χρώμα. Διαστ. 0,045×0,04 μ. Πρβλ. Corinth XI, πίν. XXd.

4. Δ.Θ. 85/32. Όστρακο από ανοιχτό αγγείο. Εξωτερική επιφάνεια ακόσμητη. Εσωτερικά κάμπος λευκός. Διάκοσμος με καστανό χρώμα. Διαστ. 0,04×0,035 μ. Σχετικά: Hesperia VII (1938), εικ. 2, Α6. Corinth XI, πίν. XXIb.

Με χαρακτό διάκοσμο (Εικ. 30)

5. Δ.Θ. 84/5. Τμήμα βάσης και παρειάς από βαθύ πινάκιο. Βάση δακτυλιόσχημη, εξωτερική επιφάνεια ακόσμητη. Εσωτερική απολεπισμένη. Κάμπος λευκός και πράσινος. Ταϊνία χαρακτή με συνεχόμενες σπείρες. Σωζ. ύψ. 0,06 μ. Διάμ. βάσης 0,08 μ. Σχετικά: Hesperia VII (1938), εικ. 5, Α27. Corinth XI, πίν. XLVIIa.

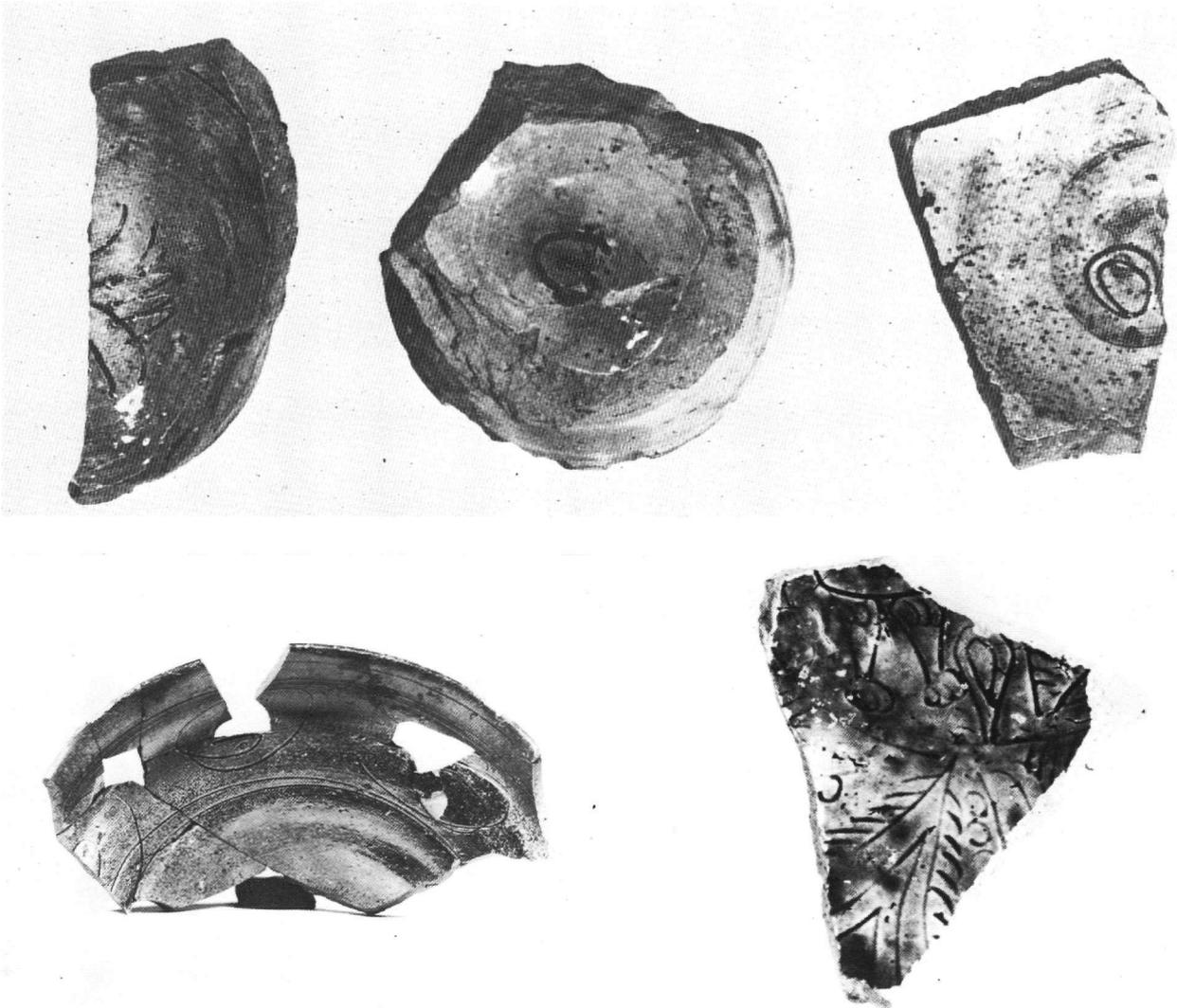
6. Δ.Θ. 85/24. Όστρακο πινακίου. Εξωτερική επιφάνεια με ίχνη λευκού επιχρίσματος. Εσωτερικά κάμπος λευκός με χαρακτό διάκοσμο. Ταϊνία με κουφικά μοτίβα. Διαστ. 0,06×0,052 μ. Παράλληλα: Hesperia II (1933), εικ. 10H. Corinth XI, εικ. 21b κ.ά.

7. Δ.Θ. 85/26. Τμήμα χείλους πινακίου. Εξωτερικά ακόσμητο. Εσωτερικά κάμπος κίτρινος, απολεπισμένος, και ταϊνία με χαρακτά ελισσόμενα στελέχη. Διαστ. 0,05×0,04 μ. Σχετικά: Corinth XI, εικ. 22c.

Β'. Κεραμική των αρχών του 13ου αι.

Περιλαμβάνονται όστρακα και αγγεία από επιτραπέζια σκεύη (πινάκια, βαθιά πινάκια, κούπες) με κοινά χαρακτηριστικά στον πηλό, στο σχήμα, στη χρωματιστή εφυαλωμένη επιφάνεια και στον ιδιότυπο χαρακτό διάκοσμο εσωτερικά.

Χαρακτηριστικά στο σχήμα είναι η χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση με περιφερειακή έξαρση του δακτυλίου και συχνά «κομβίον». Οι παρειές ανεβαίνουν με λοξή κατεύθυνση και το χείλος υψώνεται κάθετα με περιφε-

Εικ. 36. Βάσεις ανοιχτών αγγείων αριθ. 37, 1, 30, από τον κτιστό πίθο 3.

Εικ. 37. Βαθύ πινάκιο αριθ. 28, από τον κτιστό πίθο 3.

Εικ. 38. Τμήμα από βαθύ πινάκιο αριθ. 7, από τον κτιστό πίθο 3.

ριακή έξαρση εξωτερικά ή χωρίς και καταλήγει σε λεπτό καμπύλο άκρο.

Η εξωτερική επιφάνεια, πάντα ακόσμητη, ευρύνεται κλιμακωτά με στενές πλαστικές αυλακώσεις, στην προσπάθεια να βαφεί το λεπτό άκρο χείλος. Η εσωτερική επιφάνεια, καλυμμένη πρώτα με λευκό επίχρισμα (γάνωμα), δέχεται το διακοσμητικό χάραγμα και βάφεται ολόκληρη με πράσινο, κίτρινο ή καστανό χρώμα που περιέχει έντονη εφυάλωση. Τελικά μπαίνει στο καμίνι.

Τα κοινά χαρακτηριστικά τους δίνουν την εντύπωση ότι προέρχονται από το ίδιο εργαστήριο. Ο χαρακτός διάκοσμος, φτωχός, χωρίς λεπτότητα, έμπνευση και ποικιλία, περιορίζεται στο βαθύ με δύο ομόκεντρους κύκλους και άλλους δύο στο πάνω μέρος της παρειάς. Οι γραμμές των κύκλων δεν κλείνουν ή συνεχίζουν μια ασύμμετρη καμπύλη πορεία, ίσως ένδειξη αδεξιότητας ή αδιαφορίας. Κύκλους που δεν κλείνουν έχουν και αγγεία της Κορίνθου (Corinth XI, εικ. 113a-b), που χρονολογούνται στο 13ο αι.

61. Αγγ. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, Κεραμικά ευρήματα βυζαντινής και μεταβυζαντινής εποχής της ανασκαφής νοτίως της Ακροπόλεως, ΑΔ 37 (1983), Μελέτες (υπό εκτύπωση).

62. Περισσότερες λεπτομέρειες για τις πιθόκτιστες δεξαμενές βλ. Χ. Μπακιρτζής, Βυζαντινά τσουκαλοάγγηνα, σ. 170.

Στο σχετικό κεφάλαιο «Late twelfth and thirteenth centuries», ό.π., σ. 135 κ.ε., η βασική περιγραφή των κορινθιακών αγγείων αυτού του τύπου θα ταίριαζε και στα κεραμικά του πίθου 3, όπως επίσης και τα ιστορικά αίτια της παρακμής της κορινθιακής κεραμικής τέχνης αυτής της εποχής, που οφείλεται στην απότομη παρακμή της Κορίνθου.

Ο 12ος αιώνας παραδίδει στο 13ο μια Αθήνα σε πλήρη εξαθλίωση μετά από επιθέσεις Σαρακηνών, που συμπληρώνεται με την κατάκτηση από τους Φράγκους (1204). Από την ομάδα των αρχών του 13ου αι. που βρέθηκαν στον πίθο 3 αναφέρουμε τα εξής:

1. Δ.Θ. 85/29 (Εικ. 32-33).

Βαθύ πινάκιο, συγκολλημένο, ελλιπές. Η εξωτερική επιφάνεια ακόσμητη, η εσωτερική σε χρώμα ώχρας, εφυσωμένη, με χαρακτές γραμμές στην παρειά. Σωζ. ύψ. 0,085 μ. Διάμ. χείλους 0,22 μ.

2. Δ.Θ. 85/27 (Εικ. 31, 35).

Βαθύ πινάκιο, συγκολλημένο, ελλιπές. Η εξωτερική επιφάνεια ακόσμητη, η εσωτερική σε χρώμα πράσινο, εφυσωμένη. Στον πυθμένα δύο ομόκεντροι κύκλοι. Στην παρειά χαρακτές γραμμές. Ύψ. 0,07 μ. Διάμ. χείλους 0,17 μ. Διάμ. βάσης 0,055 μ.

3. Δ.Θ. 85/36 (Εικ. 34).

Βαθύ μικρό πινάκιο, συγκολλημένο, ελλιπές. Εξωτερικά ακόσμητο, εσωτερική επιφάνεια με κίτρινη εφυσωμένη. Στον πυθμένα δύο χαρακτοί ομόκεντροι κύκλοι. Στην παρειά χαρακτές γραμμές. Ύψ. 0,07 μ. Διάμ. χείλους 0,147 μ. Διάμ. βάσης 0,055 μ.

4. Δ.Θ. 85/31 (Εικ. 34).

Κούπα συγκολλημένη, ελλιπίης. Η εξωτερική επιφάνεια καλύπτεται με λευκό επίχρυσμα, η εσωτερική με κίτρινη εφυσωμένη. Στον πυθμένα δύο ομόκεντροι κύκλοι. Στην παρειά δύο χαρακτές γραμμές Ύψ. 0,06 μ. Διάμ. χείλους 0,13 μ. Διάμ. βάσης 0,045 μ.

5. Δ.Θ. 85/38 (Εικ. 34).

Κούπα συγκολλημένη, ελλιπίης. Η εξωτερική επιφάνεια ακόσμητη, η εσωτερική με κίτρινη εφυσωμένη. Στον πυθμένα δύο ομόκεντροι ατελείς κύκλοι. Στην παρειά δύο μονόγραμμες ζώνες. Ύψ. 0,06 μ. Διάμ. χείλους 0,11 μ. Διάμ. βάσης 0,03 μ.

6. Δ.Θ. 85/28 (Εικ. 37).

Τμήμα παρειάς και χείλους από βαθύ πινάκιο, συγκολλημένα. Η εξωτερική επιφάνεια ακόσμητη, η εσωτερική κίτρινωπή, εφυσωμένη με καστανές αποχρώσεις. Στο πλατύ χείλος και στην παρειά χαρακτές γραμμές σχηματίζουν ταινίες με ασύμμετρες σπείρες. Σωζ. ύψ. 0,09 μ. Σωζ. διάμ. 0,17 μ.

7. Δ.Θ. 85/30 (Εικ. 36).

Τμήμα βάσης και παρειάς ανοιχτού αγγείου. Η εξωτερική επιφάνεια ακόσμητη, η εσωτερική με κίτρινη εφυσωμένη. Στο βυθό χαρακτή ασύμμετρη σπείρα.

Σωζ. διάμ. βάσης 0,07 μ. Σωζ. ύψ. 0,03 μ.

8. Δ.Θ. 85/1 (Εικ. 36).

Βάση ανοιχτού αγγείου. Η εσωτερική επιφάνεια με κίτρινη εφυσωμένη. Στον πυθμένα χαρακτή σπείρα. Διάμ. βάσης 0,085 μ. Σωζ. ύψ. 0,03 μ.

9. Δ.Θ. 85/37 (Εικ. 36).

Τμήμα βάσης από ανοικτό αγγείο. Η εξωτερική επιφάνεια ακόσμητη, η εσωτερική με λαδοπράσινη εφυσωμένη. Στο βυθό χαρακτές και ζιγκ ζαγκ γραμμές. Σωζ. ύψ. 0,04 μ. Σωζ. διάμ. βάσης 0,07 μ.

10. Δ.Θ. 85/7 (Εικ. 38).

Τμήμα βάσης και παρειάς από βαθύ πινάκιο. Η εξωτερική επιφάνεια ακόσμητη, η εσωτερική με πράσινη εφυσωμένη. Χαρακτός διάκοσμος με φυλλάματα που πλαισιώνουν ζώο, από το οποίο σώζονται τα δύο μπροστινά πόδια. Σωζ. ύψ. 0,07 μ. Σωζ. διάμ. βάσης 0,075 μ.

11. Δ.Θ. 85/44 (Εικ. 39).

Βαθύ πινάκιο συγκολλημένο, ελλιπές. Τμήματά του βρέθηκαν διάσπαρτα στο δάπεδο της οικίας Α. Το σχήμα και η διακόσμησή του όμοια με των άλλων πινάκίων, από το ίδιο εργαστήριο. Πηλός κεραμόχρωμος. Εξωτερικά ακόσμητο. Η εσωτερική επιφάνεια καστανή, όπτηση αποτυχημένη. Στον πυθμένα, πρόχειρη χαρακτή σπείρα. Στην επιφάνεια χαρακτές γραμμές. Σωζ. μέγ. ύψ. 0,08 μ. Διάμ. βάσης 0,07 μ.

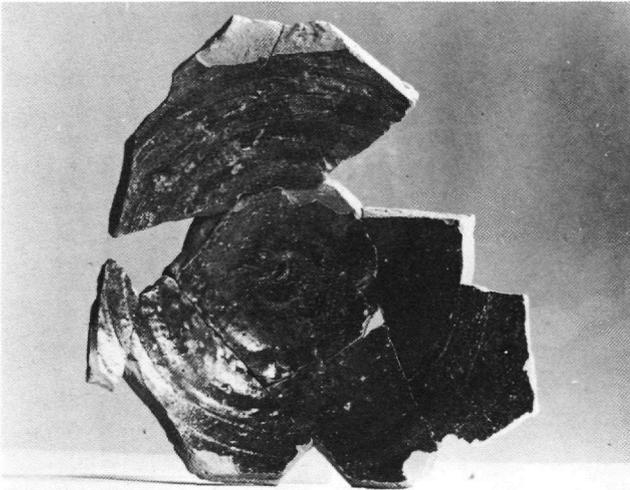
Γ. Χρηστικά αγγεία

Ο κτιστός πίθος 3 περιείχε και μεγάλο αριθμό οστράκων από λαγίνες, μικρές βυτίνες (κιούπια-κουρούπια), μαγειρικά τσουκάλια κ.ά. Ο πηλός είναι ακάθαρτος, κεραμόχρωμος στα ψημένα με λιγότερους βαθμούς, γκριζόμαυρος εξωτερικά στα ψημένα σε υψηλούς βαθμούς, όλα αγάνωτα. Η χρονολόγηση στα είδη αυτά είναι δύσκολη. Τα ίδια σχήματα επισύσαν σε όλη τη βυζαντινή εποχή. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει ένα είδος από λαγίνες και τσουκάλια, που ο χαρακτός τους διάκοσμος με αυλακωτές ή κυματιστές ζώνες κτλ., συναντάται σε πολλά ανάλογα αγγεία στους βυζαντινούς οικισμούς του 12ου-13ου αι. στην Αθήνα και αλλού, όπως π.χ. η αριθ. Δ.Θ. 85/12 λαγήνα (Εικ. 40) με τις αυλακωτές ζώνες και την κυματιστή χτενωτή ζώνη επάνω στον ώμο (βλ. ανάλογα Hesperia I (1928), εικ. 20, 28).

A. B.-X.

4. ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ένταξη στη διαδρομή του Ριζόκαστρου των υπολειμμάτων του Ηρωδείου, της Στοάς του Ευμένη και του νότιου αναλήμματος του Περιπάτου βεβαιώνεται από διάφορα στοιχεία. Αρκεί να αναφερθούν δύο από

Εικ. 39. Βαθύ πινάκιο αριθ. 44, από το δάπεδο της «οικίας Α».

Εικ. 40. Το επάνω τμήμα λαγήνας αριθ. 12, από τον κτιστό πίθο 3.

αυτά: α) ότι το τείχος κατέληγε στο δυτικό ανάλημμα του Ηρωδείου (Εικ. 4) και β) ότι το μεγάλο ύψος διατήρησης και των τριών αρχαίων μνημείων οπωσδήποτε θα απλούστευε την κατασκευή του και θα επιτάχυνε την ολοκλήρωσή της. Το ερώτημα όμως που εξακολουθεί να παραμένει ανοικτό είναι κατά πόσον τα νεότερα υπολείμματα που διατηρούνται πάνω στον πίσω τοίχο της Στοάς ανήκουν πράγματι στο ίδιο το Ριζόκαστρο, όπως θέλει ο Ι. Τραυλός⁶³, ή στο υστερορωμαϊκό τείχος όπου έμμεσα τα τοποθέτησε ο ανασκαφέας της Στοάς Στ. Κουμανούδης⁶⁴.

Μια προσεκτικότερη παρατήρηση οδηγεί τώρα στο συμπέρασμα ότι πάνω στα σωζόμενα υπολείμματα της Στοάς διατηρούνται τρεις διαφορετικοί τύποι τοιχοποιίας, που σαφώς διακρίνονται μεταξύ τους, καθώς και από την αρχική εξωτερική όψη του αψιδωτού τοίχου (Εικ. 41).

Στο δυτικό πέρας της Στοάς οι δύο αντηρίδες και η μεταξύ αυτών υφισταμένη τοιχοποιία που εδράζεται πάνω στους ορθοστάτες του αρχαίου τοίχου συνθέτουν μια ενιαία οικοδομική φάση που είναι και η παλαιότερη (Εικ. 42). Η διάταξη των λίθων στις όψεις πλησιάζει αρκετά έναν τύπο ισόδομου συστήματος. Στο οικοδομικό υλικό που βρίσκεται σαφώς σε δεύτερη χρήση, όπως δείχνει και η τυχαία διάταξη των κατακόρυφων αρμών μεταξύ των λίθων, περιλαμβάνεται και ένα γείσο από πεντελικό και υμήττειο μάρμαρο, τοποθετημένο με την επάνω επιφάνειά του προς τα κάτω. Ενδιαφέρουν επίσης παρουσιάζει το τμήμα του οριζόντιου γείσου με τη δοκιδωτή κάτω επιφάνεια, που βρίσκεται σήμερα τοποθετημένο δίπλα στη δυτικότερη αντηρίδα, προερχόμενο πιθανότατα από τις καθαιρέσεις του

1877. Τμήματα και από τα δύο αυτά γείσα βρίσκονται σε δεύτερη χρήση στο Βήμα του Φαίδρου. Το ανεστραμμένο γείσο επιστέφει κανονικά τοποθετημένο τις γλυπτικές παραστάσεις του Βήματος, ενώ τμήματα του οριζόντιου γείσου με τη δοκιδωτή κάτω επιφάνεια έχουν χρησιμοποιηθεί ως πλάκες επίστρωσης του δαπέδου του. Η περιορισμένη εφαρμογή ενός ισχυρού κοκκινωπού κονιάματος και ελάχιστων μεγάλων τούβλων συνδέεται με μεταγενέστερες επιδιορθώσεις και όχι με την αρχική κατασκευή της φάσης που εξετάζεται.

Είναι φανερό ότι τα υπολείμματα αυτά παρουσιάζουν μεγάλες κατασκευαστικές ομοιότητες με τους μη σωζόμενους πύργους του υστερορωμαϊκού τείχους μπροστά από τη Στοά του Αττάλου (Εικ. 43), όπως έχει επισημάνει ήδη από το 1877, τουλάχιστον για τις αντηρίδες, ο Στ. Κουμανούδης. Πολύ επιτυχημένη είναι ακόμη και η παρατήρησή του ότι οι περιορισμένες συγκριτικά μορφολογικές προθέσεις των αντηρίδων οφείλονται στο διαφορετικό διατιθέμενο οικοδομικό υλικό⁶⁵. Οπωσδήποτε, τα νεότερα τμήματα στο δυτικό πέρας της Στοάς συγκρίνονται πολύ καλά και με τα άλλα, ακόμη σωζόμενα, υπολείμματα του υστερορωμαϊκού τείχους στο ανατολικό όριο της οδού Παναθηναίων (Εικ. 44). Εξάλλου, και άλλα στοιχεία συνηγορούν υπέρ της προτεινόμενης από τον Στ. Κουμανούδη απόδοσής τους στο υστερορωμαϊκό τείχος.

Όπως επεσήμανε το 1980 ο Μ. Κορρές και υποστηρίζει τώρα και ο Κ. Τσάκος, το μεγάλο συγκριτικά ύψος

63. Τραυλός, ό.π., σ. 161.

64. Στ. Κουμανούδης, ΠΑΕ 1878, σ. 18-19.

65. Ό.π.

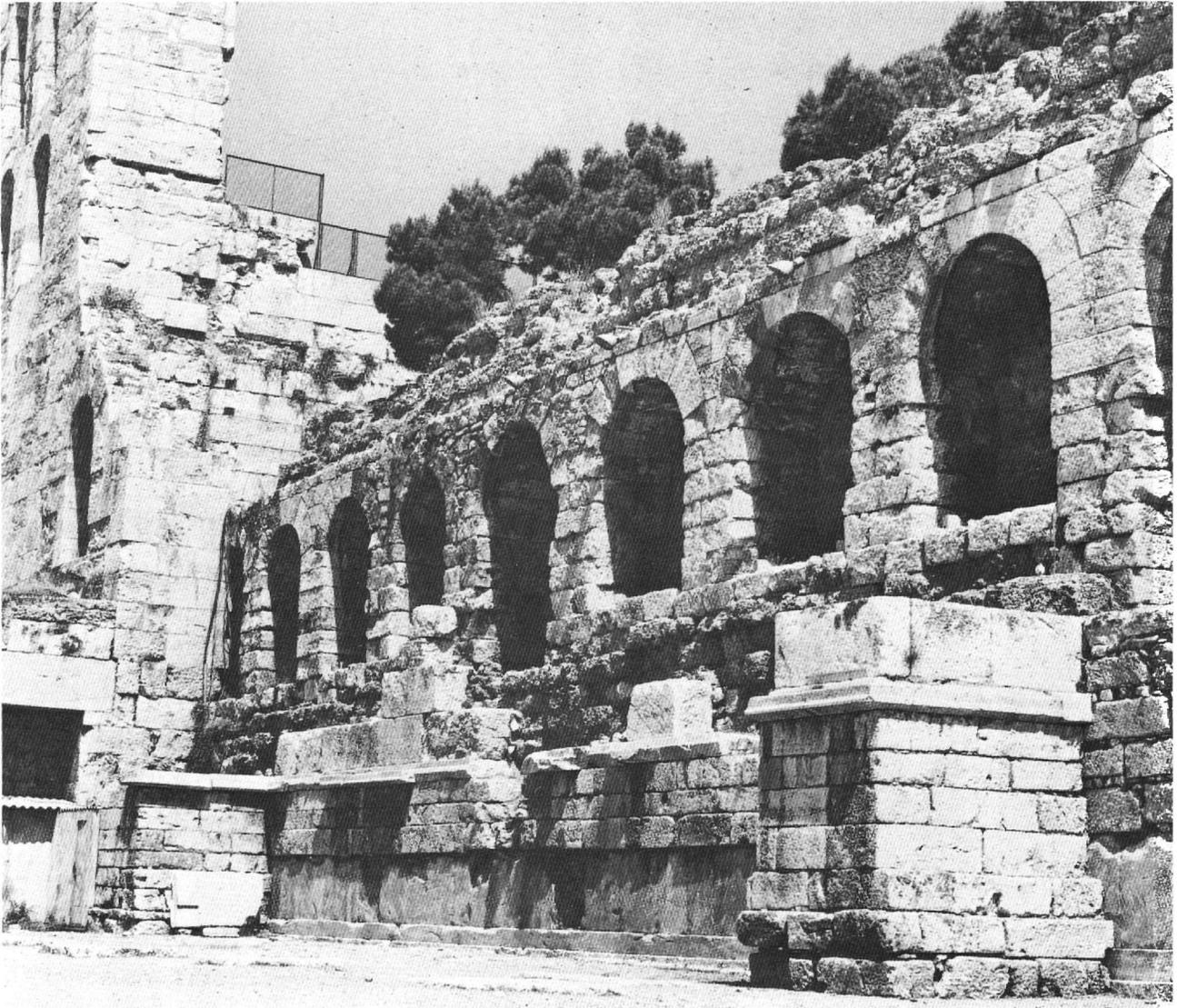

Εικ. 41. Στοά Ευμένη. Υπολείμματα της εξωτερικής όψης του αφιδωτού τοίχου κατά χώραν.

διατήρησης του Ηρωδείου, της Στοάς του Ευμένη και του νότιου αναλήμματος του Περιπάτου αποτελεί μια σοβαρή ένδειξη ότι και τα τρία αυτά μνημεία ενσωματώθηκαν στο υστερορωμαϊκό τείχος⁶⁶. Η παρατήρηση αυτή είναι πολύ πειστική, αφού το ίδιο ακριβώς συνέβη και με τα υπολείμματα της Στοάς του Αττάλου. Τα τμήματά της δηλαδή που εντάχθηκαν στη διαδρομή του υστερορωμαϊκού τείχους διατηρήθηκαν σε μεγαλύτερο ύψος, επειδή κατ' αυτό τον τρόπο απεφεύχθη η συνεχιζόμενη υπαρπαγή του οικοδομικού τους υλικού στις περιόδους που ακολούθησαν⁶⁷.

Μια νέα σειρά συλλογισμών έρχεται τώρα να υποστηρίξει τις προηγούμενες θέσεις των Στ. Κουμανούδη και Μ. Κορρέ.

Η μελέτη των διαδοχικών οχυρώσεων του βράχου της Ακρόπολης δείχνει ότι η περιοχή πίσω από τη Στοά του Ευμένη σε καμιά άλλη περίπτωση δεν παρέμεινε εκτός των τειχών, για τον λόγο ότι η πηγή που υπάρχει εκεί θα εξασφάλιζε σε μια πολιορκία τρεχούμενο πόσιμο νερό. Έτσι, το πελασγικό τείχος περιέλαβε στα όριά του την κρήνη της νότιας κλιτύος και την πηγή της Κλεψύδρας, όχι όμως και την πηγή της Αγλαύρου που ήταν επισκέψιμη από την Ακρόπολη ήδη από τους μυκηναϊκούς χρόνους⁶⁸. Η Ακρόπολη επανακτά τον οχυρωματικό της χαρακτήρα μετά την καταστροφή της πόλης από τους Ερούλους. Στην περίοδο της φραγκοκρατίας όλες οι πηγές βρίσκονται εντός των τειχών (υστερορωμαϊκό - Ριζόκαστρο). Με το τέλος της

Εικ. 42. Στοά Ευμένη. Δυτικό πέρασ.

πρώτης τουρκοκρατίας όλες οι προηγούμενες οχυρώσεις έχουν σταδιακά εγκαταλειφθεί, η πηγή της νότιας κλιτύος όμως εξακολουθεί να προστατεύεται από το μοναδικό διατηρούμενο προτείχισμα, τον Σερπεντζέ⁶⁹. Δύσκολα επομένως γίνεται δεκτό ότι μόνο το υστερορωμαϊκό τείχος, από όλες τις οχυρώσεις του βράχου, αγνόησε την πηγή του Ασκληπιείου, τη στιγμή μάλιστα που στην ίδια περίοδο λαμβάνεται ειδική μέριμνα για την εξασφάλιση νερού με την κατασκευή της μεγάλης δεξαμενής πίσω από τα Προπύλαια⁷⁰. Σε μια τέτοια περίπτωση και δεδομένου ότι η πηγή της Κλεψύδρας γίνεται απευθείας επισκέψιμη από την Ακρόπολη πολύ αργότερα — φραγκοκρατία⁷¹ —, οι δυνατότητες για την προμήθεια πόσιμου νερού, πιθανόν από την

πηγή της Αγλαύρου, κυρίως όμως από τη δεξαμενή, θα ήταν μάλλον περιορισμένες. Εξάλλου, η μεγάλη ση-
66. Η ακριβής θέση του κ. Μ. Κορρέ είναι ότι: «Το Ηρώδειο και η δυτική αναβάθρα του Διονυσιακού Θεάτρου διέφυγαν μια καταστροφή του μεγέθους εκείνης του Διονυσιακού Θεάτρου, επειδή ενσωματώθηκαν σε πολύ πρώιμη εποχή στο αμυντικό σύστημα του νότιου τομέως, ενώ το Διονυσιακό Θέατρο έμεινε έξω από αυτόν, με αποτέλεσμα να υποστεί εκτεταμένη διαρπαγή των ασβεστολιθικών μερών του, βλ. ΑΔ 35 (1980), Χρονικά, σ. 19-20. Την ίδια θέση υποστηρίζει και ο κ. Κ. Τσάκος, βλ. παραπάνω, μέρος 2ο, Συμπεράσματα και παρατηρήσεις.

67. Τραυλός, ό.π., υποσημ. 5 στη σ. 126.

68. Ό.π., εικ. 7 στη σ. 23, σ. 26.

69. Για τις οχυρώσεις βλ. ό.π., σ. 128 και Πίν. VIII, IX, X.

70. Ό.π., σ. 128 και υποσημ. 4 στη σ. 128.

71. Parsons, ό.π., σ. 129.

Εικ. 43. Πύργος του υστερορωμαϊκού τείχους στη Στοά του Αττάλου (J. Travlos, *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*, εικ. 234).

μασία που έχει για την περιοχή η πηγή στα νότια του βράχου, τονίζεται και με την κατασκευή των δύο βυζαντινών δεξαμενών του 5ου αιώνα μ.Χ., που τροφοδοτούνταν απευθείας από αυτήν⁷². Επομένως, η επέκταση του υστερορωμαϊκού τείχους στη νότια κλιτύ θα εξασφάλιζε την προστασία όλων των πηγών του βράχου, θα διευρυνε τις δυνατότητες για την προμήθεια νερού από την Ακρόπολη και, επιπλέον, ερμηνεύει και τη διάνοιξη της δεύτερης πύλης που βρισκόταν κάτω από τον Πύργο της Νίκης και είναι σύγχρονη με την πύλη *Beulé*⁷³.

Όλα τα παραπάνω στοιχεία συνηγορούν υπέρ της απόδοσης των υπολειμμάτων στο δυτικό πέρας της Στοάς του Ευμένη στο υστερορωμαϊκό τείχος. Σ' αυτό αποδίδονται τώρα και ορισμένες επιδιορθώσεις του δυτικού τοίχου της Στοάς, καθώς και αυτές των *in situ* υπολειμμάτων της αρχικής εξωτερικής όψης του αψιδωτού της τοίχου στην περιοχή όπου οι ανίδες δεν διατηρούν τα τόξα τους (8η-10η αψίδα με αρχή μέτρη-

σης από τα ανατολικά) (Εικ. 45). Και αυτό, γιατί εκτός από τα παρόμοια κατασκευαστικά χαρακτηριστικά που παρουσιάζουν, η πολυποίκιλη πρόλευση και ο τρόπος διάταξης του οικοδομικού τους υλικού δείχνουν ότι αυτό βρίσκεται σε δεύτερη χρήση⁷⁴. Η μη επανάληψη του ανεστραμμένου γείσου στις δύο τελευταίες περιπτώσεις δεν είναι κάτι το πρωτοφανές. Παρόμοιες ασυνέπειες στη διαμόρφωση των όψεων διαπιστώνονται και στο υστερορωμαϊκό τείχος στην Αγορά και οφείλονται στην αποκλειστική χρήση του διατιθέμενου οικοδομικού υλικού που προερχόταν από τα κατεστραμμένα αρχαία μνημεία. Για τον καθορισμό της διαδρομής του τείχους πέραν του Ηρωδείου και του αναλήμματος του Περιπάτου δεν υπάρχουν αρκετά στοιχεία. Η τοπογραφία της περιοχής ευνοεί την υπόθεση ότι στα ανατολικά ο περίβολος έκλεινε με το δυτικό ανάλημμα του κοίλου του Διονυσιακού Θεάτρου, ενώ στα δυτικά έφθανε μέχρι το τείχος της Ακρόπολης αφήνοντας, οπωσδήποτε, εκτός των ορίων του

Εικ. 44. Αρχαία Αγορά. Υπολείμματα του υστερορωμαϊκού τείχους στο ανατολικό όριο της οδού Παναθηναίων.

την ήδη ενισχυμένη με δύο πύργους πύλη Βευλέ. Την απόδοση των προηγούμενων υπολειμμάτων στο υστερορωμαϊκό τείχος ενισχύει και η παρουσία των ακόμη μεταγενέστερων συμπληρώσεων πάνω στους ορθοστάτες του πίσω τοίχου της Στοάς, ανατολικότερα. Οι συμπληρώσεις αυτές κατά τον Ι. Τραυλό ανήκουν στο Ριζόκαστρο και ο τρόπος δόμησής τους χρονολογείται στον 11ο μ.Χ. αιώνα⁷⁵ (Εικ. 46-47).

Για την προτεινόμενη από τον Ι. Τραυλό χρονολόγηση δεν πρέπει να υπάρχει καμιά αμφιβολία. Η κατασκευή ακολουθεί εδώ ένα σύστημα που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί πρόδρομος του πλινθοπερίκλειστου. Η χρήση μεγάλων σε μέγεθος λίθων που προέρχονται από αρχαίο οικοδομικό υλικό και διατάσσονται σε στρώσεις, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται μία ή περισσότερες σειρές μικρά τούβλα και ένα γκριζωπό κονίαμα μέτριας σκληρότητας, και ακόμη η πλήρωση των ενδιάμεσων κενών με μικρά τούβλα οριζόντια τοποθετημένα, είναι όλα γνωστά οικοδομικά χαρακτη-

ριστικά των αρχών του 11ου αιώνα μ.Χ.⁷⁶. Αντίθετα, το ίδιο το σύστημα δόμησής τους οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα υπολείμματα αυτά δεν ανήκουν στο λεγόμενο Ριζόκαστρο. Η έλλειψη της οποιασδή-

72. Τραυλός, ό.π., σ. 146 και εικ. 88 στη σ. 140.

73. Ό.π., υποσημ. 1. στη σ. 165.

74. Για τον δυτικό τοίχο της Στοάς ή όπως παρουσιάζεται από τον Στ. Κουμανούδη τον ανατολικό τοίχο του Ηρωδείου, ο ίδιος θεώρησε ότι πρόκειται για την αρχική αρχαία κατασκευή, βλ. ΠΑΕ 1878, σ. 18. Μία προσεκτικότερη όμως παρατήρηση του τοίχου αυτού δείχνει ότι στις δύο χαμηλότερες σειρές, πάνω από τους ορθοστάτες, οι λιθοπλίνθοι φέρουν μια υποτομή στην κάτω τους πλευρά. Ορισμένες από τις λιθοπλίνθους της δεύτερης σειράς και όλες των ψηλότερων σειρών δεν έχουν υποτομή και είναι σαφές ότι αποτελούν συμπληρώσεις. Πάντως είναι γεγονός ότι για τον ακριβή εντοπισμό και άλλων συμπληρώσεων των τοίχων της Στοάς κατά την κατασκευή του υστερορωμαϊκού τείχους απαιτείται μια λεπτομερής αποτύπωσή τους σε μεγάλη κλίμακα, τουλάχιστον 1:50.

75. Τραυλός, ό.π., σ. 158 και εικ. 105 στη σ. 161.

76. Χ. Μπούρας, Μαθήματα Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής, 2, Αθήνα 1975, σ. 108.

Εικ. 45. Στοά Ευμένη. Υπολείμματα της εξωτερικής όψης του αφιδωτού τοίχου κατά χώραν και συμπληρώσεις που ανήκουν στο υστερορωμαϊκό τείχος.

ποτε κατασκευαστικής ομοιότητας με τα άλλα σωζόμενα υπολείμματα του τείχους (πρβλ. Εικ. 46-47 και Εικ. 8, 14-15), είναι ολοφάνερη. Αν και το οικοδομικό υλικό είναι το ίδιο και στις δύο περιπτώσεις, δηλαδή διάσπαρτοι αρχαίοι λίθοι και τούβλα, η διάταξή του στις όψεις του Ριζόκαστρου δεν παρουσιάζει την ίδια κανονικότητα, αλλά είναι πιο περίπλοκη και έχει τον χαρακτήρα της αργολιθοδομής και ακόμη μια σημαντικότερη διαφορά τους είναι ότι το κονίαμα που έχει χρησιμοποιηθεί στο Ριζόκαστρο είναι εξαιρετικά εύθρυπτο⁷⁷.

Από τα παραπάνω και σε συνδυασμό με την τεκμηριωμένη επαναχρονολόγηση του Ριζόκαστρου από τον Κ. Τσάκο στον 13ο αιώνα μ.Χ., γίνεται φανερό ότι οι συμπληρώσεις αυτές ανήκουν σε μια ιδιαίτερη οικοδομική φάση. Η έδρασή τους πάνω στους ορθοστάτες του πίσω τοίχου της Στοάς, κυρίως, και η αντιστήριξή τους με τις αντηρίδες που καθαιρέθηκαν το 1877, είναι στοιχεία που δείχνουν σημαντικές κατασκευαστικές αντιστοιχίες με τα υπολείμματα των τοίχων στο δυτικό πέρας της Στοάς και οδηγούν έτσι στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για επιδιορθώσεις του υστερορωμαϊκού τεί-

χους της νότιας κλιτύς στις αρχές του 11ου αιώνα μ.Χ. (1060-1069). Στις επιδιορθώσεις αυτές αξιοποιήθηκε το οικοδομικό υλικό από τα κατεστραμμένα τμήματα του υστερορωμαϊκού τείχους, που φαίνεται ότι καθαιρέθηκαν τότε και αντικαταστάθηκαν από τα νέα τμήματα που εξετάζονται⁷⁸.

Τέλος, ο τρίτος τύπος τοιχοποιίας που διατηρείται πάνω στον πίσω τοίχο της Στοάς ανήκει πράγματι στο Ριζόκαστρο. Πρόκειται για τα υπολείμματα που πληρούν μέχρι κάποιο ύψος την 5η από τα ανατολικά αφίδα καθώς και το κενό στην περιοχή των ορθοστατών στο ανατολικό πέρας της Στοάς (Εικ. 48-49). Η ομοιότητα στη διαμόρφωση της όψης τους, στη διάταξη των λίθων και στο εύθρυπτο κονίαμά τους, με τα άλλα υπολείμματα του Ριζόκαστρου, π.χ. αυτά στο Διονυσιακό Θέατρο, είναι εμφανής⁷⁹ (πρβλ. Εικ. 48-49 και Εικ. 8, 14-15). Έτσι αναθεωρείται τώρα και η άλλη θέση του Ι. Τραυλού ότι το Ριζόκαστρο αντιστηρίχθηκε με αντηρίδες στη Στοά του Ευμένη και στο Διονυσιακό Θέατρο⁸⁰. Όπως ήδη αναπτύχθηκε, οι αντηρίδες της Στοάς του Ευμένη συνδέονται με την κατασκευή του υστερορωμαϊκού τείχους και τις επιδιορθώσεις του

τον 11ο αιώνα μ.Χ. Εξάλλου, στο Διονυσιακό Θέατρο οι κατά-Ι. Τραυλό αντηρίδες δεν ήταν παρά αναθηματικά βάθρα, όπως έδειξε η αποκατάστασή τους στην δυτική πάροδο το 1980 από τον Μ. Κορρέ⁸¹ και σε καμιά περίπτωση δεν αντιστήριζαν το τείχος του Ριζόκαστρου στην ίδια πάροδο, όπως κάνει φανερό η παρεμβαλλόμενη μεταξύ τους απόσταση (Εικ. 12-13).

Οι παρατηρήσεις που εκτίθενται στα προηγούμενα οδηγούν σε νέα συμπεράσματα για την έκταση των οχυρώσεων γύρω από την Ακρόπολη και για τον τρόπο ένταξης των υπολειμμάτων της Στοάς στις οχυρώσεις της νότιας κλιτύς κατά τις διάφορες οικοδομικές περιόδους: Το υστερορωμαϊκό τείχος (276-282 μ.Χ.), που αποδεικνύεται τώρα ότι επεκτάθηκε και στη νότια κλιτύ, με διαδρομή που καθορίστηκε από τα σωζόμενα υπολείμματα του Ηρωδείου, της Στοάς του Ευμένη και του νότιου αναλήματος του Περιπάτου, εδράστηκε πάνω στους ορθοστάτες της Στοάς και ενισχύθηκε με αντηρίδες. Τον 11ο αιώνα μ.Χ., μέσα στο κλίμα της

77. Για το εύθρυπτο κονίαμα των υπολειμμάτων του τείχους στην περιοχή της Κλεψύδρας, βλ. Parsons, ό.π., σ. 251.

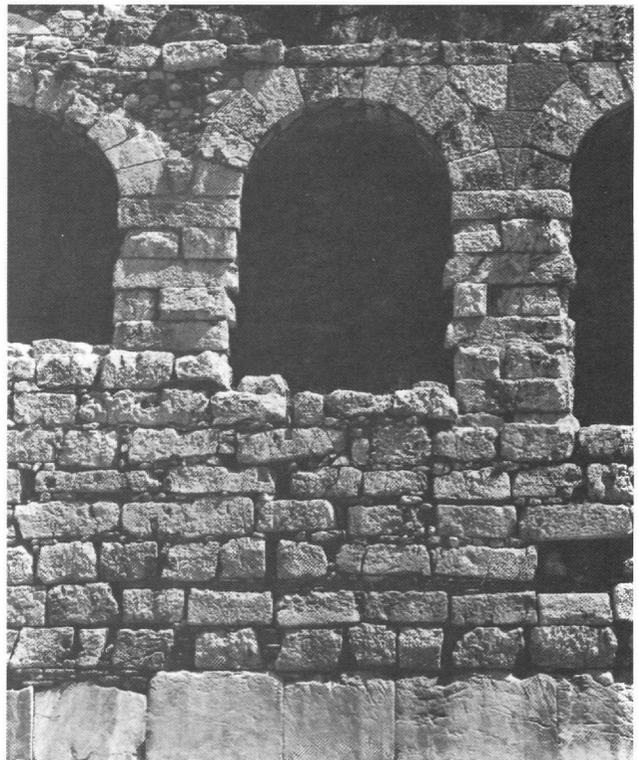
78. Εξάλλου, το ίδιο το οικοδομικό τους σύστημα που είναι εντελώς διαφορετικό από αυτό των παραδεγεμένων υπολειμμάτων του υστερορωμαϊκού τείχους (πρβλ. Εικ. 47 και 44) στην αρχαία Αγορά και στην Ακρόπολη —πύλη Beulé—, αποκλείει τη χρονολόγηση των υπολειμμάτων αυτών στον 3ο αιώνα και την απόδοσή τους στο υστερορωμαϊκό τείχος που προτείνει ο Μ. Κορρέ στο ΑΔ 35 (1980), Χρονικά, σ. 18-19 (Στοά του Ευμένου). Κατ' αυτό τον τρόπο αποκλείεται και η άλλη θέση του Μ. Κορρέ (ό.π.), ότι τα υπολείμματα στο δυτικό πέρας της Στοάς, που η μελέτη αυτή ήδη έχει ταυτίσει με το υστερορωμαϊκό τείχος, ανήκουν σε κάποιο νυμφαίο του 5ου μ.Χ. αιώνα. Ο ίδιος κατέληξε στα συμπεράσματα αυτά γιατί, όπως υποστηρίζει, η δυτικότερη από τις δύο αντηρίδες της Στοάς «εγκαλιζεί» τα υπολείμματα που ο Ι. Τραυλός απέδωσε στον 11ο μ.Χ. αιώνα. Αυτό όμως δεν είναι σωστό, γιατί στις τρεις χαμηλότερες σειρές οι λίθοι που γειτνιάζουν με την αντηρίδα πράγματι βρίσκονται πίσω από αυτήν εισέχοντας όμως μόνον κατά 5-15 εκ., ενώ αυτοί των ψηλότερων σειρών εφάπτονται με τον πλαινό της τοίχου, ένας μάλιστα από αυτούς χρειάστηκε να κοπεί για να προσαρμοσθεί στη διατομή της συμπλήρωσης του ανεστραμμένου γείσου της (Εικ. 46). Όλα αυτά είναι στοιχεία που επιβεβαιώνουν ότι τα υπολείμματα του 11ου αιώνα προσαρμόστηκαν στις απαιτήσεις για επιδιόρθωση εκείνων των τμημάτων του υστερορωμαϊκού τείχους στο δυτικό πέρας της Στοάς, που ακόμη διατηρούνταν σε καλή κατάσταση.

79. Μέχρι το 1877 διατηρούνταν και άλλα τμήματα του τείχους που καθαιρέθηκαν για να αποκαλυφθεί το αψιδωτό σχήμα της υποδομής του πίσω τοίχου της Στοάς. Για την καθαίρεση αυτή βλ. Κουμανούδης, Ἐθνηιον 6 (1877), σ. 266, υποσημ. 1.

80. Τραυλός, ό.π., σ. 158 και υποσημ. 2.

81. Κορρέ, ό.π.

Εικ. 46. Στοά Ευμένη. Η ανατολικότερη από τις δύο αντηρίδες του υστερορωμαϊκού τείχους στο δυτικό πέρας της Στοάς και μεταγενέστερες συμπληρώσεις του αρχαίου τοίχου στα ανατολικά της (βλ. λεπτομέρειά τους στην Εικ. 47).

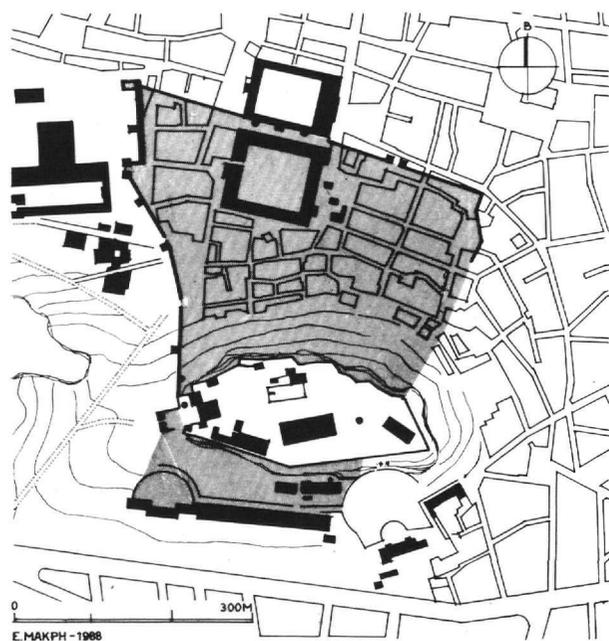

Εικ. 47. Στοά Ευμένη. Υπολείμματα του Ριζόκαστρου.

γενικότερης ανοικοδόμησης της πόλης που επικρατεί από τις αρχές του 9ου μ.Χ. αιώνα, επισκευάζονται και τα παλαιά τείχη⁸², μεταξύ αυτών και το τμήμα του υστερορωμαϊκού τείχους στη Στοά του Ευμένη. Η επιγραφή που μνημονεύει ο Ι. Τραυλός ότι βρέθηκε κοντά στον Άρειο Πάγο και κάνει λόγο για την ανέγερση ενός πύργου από τον Μητροπολίτη της Αθήνας Λέοντα (1060-1069)⁸³, πρέπει να έχει κάποια σχέση με τις επιδιορθώσεις αυτές. Η θέση του πύργου δεν είναι δυνατόν προς το παρόν τουλάχιστον να προσδιορισθεί. Ίσως πρόκειται για μια ενίσχυση του βορινού τμήματος του υστερορωμαϊκού τείχους —στην περιοχή της Κλεψύδρας (;)— ή για την πρώτη ανοικοδόμηση του πύργου στο νότιο τμήμα του υστερορωμαϊκού τείχους, στην είσοδο μεταξύ του αναλήμματος του Περιπάτου και της Στοάς του Ευμένη. Είναι πλέον γνωστό ότι ένας πύργος ή μια πύλη υπήρχε σε αυτή τη θέση, στη μεταγενέστερη όμως οικοδομική φάση του Σερπεντζέ και κάποια περιορισμένα υπολείμματά του διατηρούνται ακόμα δίπλα στο ανατολικό πέρας του πίσω τοίχου της Στοάς⁸⁴.

Ο Άραβας γεωγράφος Εδρиси περιγράφει την Αθήνα του 1154 μ.Χ. ως ακμάζουσα και πολυάνθρωπη πόλη, στοιχείο που όπως επισήμανε και ο Ι. Τραυλός τοποθετεί την καταστροφή της από τους Σαρακηνούς στην περίοδο μετά το 1154 και οπωσδήποτε πριν από το 1182, οπότε η εξαθλίωση και η καταστροφή της πόλης τεκμηριώνονται από τις επιστολές του τότε μητροπολίτη Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτη. Η καταστροφή ολοκληρώνεται από τις επιθέσεις του Λέοντα Σγουρού το 1204, που όμως δεν καταφέρνει να καταλάβει την Ακρόπολη⁸⁵. Η ανέγερση του Ριζόκαστρου προϋποθέ-

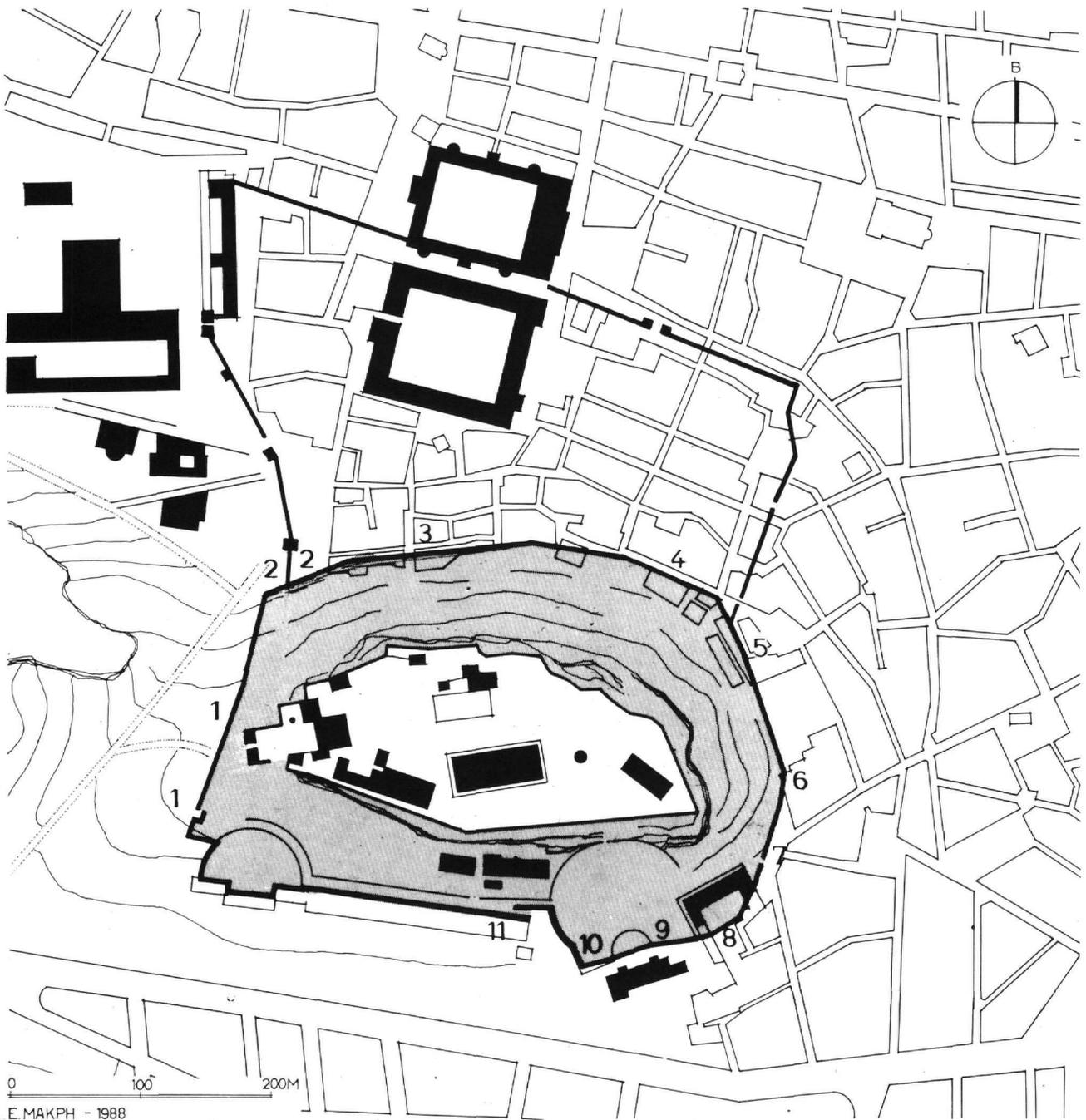

82. Τραυλός, ό.π., σ. 161.

83. Ό.π.

84. T. Tanoulas, The Propylaea of the Acropolis at Athens since the seventeenth Century, their Decay and Restoration, Jdl 102 (1987), σ. 432-433, εικ. 8, 9, 12, 23. Ο πύργος ή πύλη σχεδιάζεται από τον Ι. Τραυλό, ό.π., πίν. Χ, αλλά δεν σχολιάζεται. Ακόμη, ο Σερπεντζές φαίνεται ότι επισκευάζεται μεταξύ των ετών 1674-1687, Tanoulas, ό.π., σ. 432.

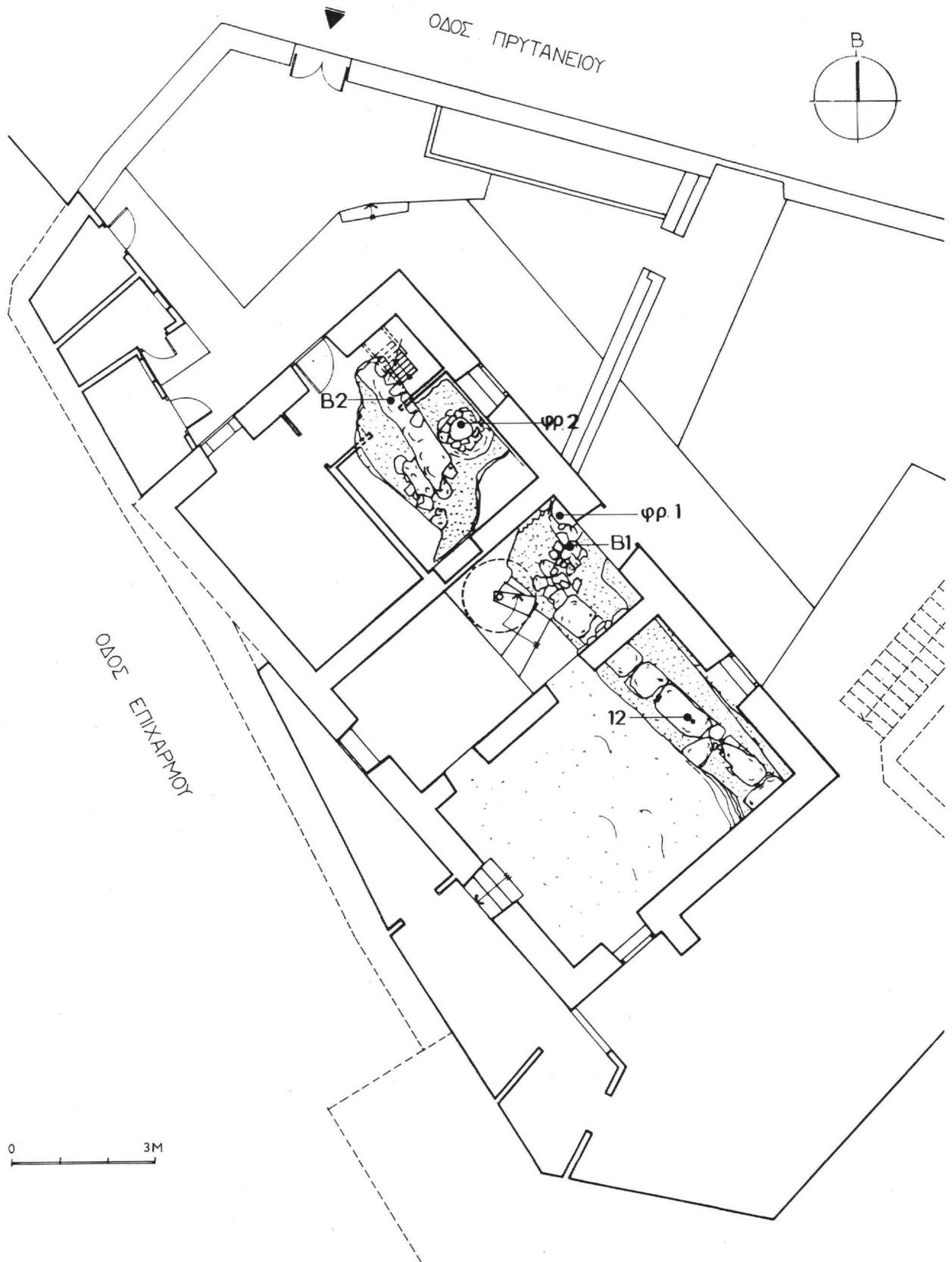
85. Τραυλός, ό.π., σ. 162 και 163.

Εικ. 48-49. Στοά Ευμένη. Υπολείμματα του Ριζόκαστρου.
 Εικ. 50. Το υστερορωμαϊκό τείχος (276-1205): 1. Η πύλη Beulé, 2. Η πύλη κάτω από τον πύργο της Νίκης, 3. Πιθανή είσοδος στον περίβολο της νότιας κλιτύος (μεγέθυνση, ανασχεδίαση και συμπλήρωση του Πίν. XII στην «Πολεοδομική εξέλιξη»).

Εικ. 51. Το Ριζόκαστρο (1205 -). Γνωστά τμήματα: 1. Πρβλ. Εικ. 4, 2. Στο ανάλημμα της οδού Θεωρίας, 3. Στο υπόγειο

του Μουσείου Κανελλοπούλου, 4. Στην οδό Πρυτανείου απέναντι από το Μετόχι του Παναγίου Τάφου, 5. Στην οδό Επιχάρμου 19, 6. Στην οδό Στράτωνος 24, 7. Στην οδό Θρασύλου, 8. Στο Ωδείο του Περικλή, 9-10. Στην ανατολική και στη δυτική πάροδο του Διονυσιακού Θεάτρου, 11. Στη Στοά του Ευμένη (μεγέθυνση, ανασχεδίαση και συμπλήρωση των Πιν. XII και XIII στην «Πολεοδομική εξέλιξη»).

τει την καταστροφή της πόλης, όπως παρατηρεί ο Κ. Τσάκος⁸⁶, θέση που επιβεβαιώνουν και άλλα υπολείμματα του τείχους που βρέθηκαν κτισμένα πάνω ή δίπλα σε πίθους κατεστραμμένων βυζαντινών οικιών τόσο στη νότια κλιτύ (στο ανατολικό πέρας του αναλήμματος της ανατολικής παρόδου του Διονυσιακού Θεά-

τρου), όσο και στα βόρεια της Ακρόπολης (Μουσείο Κανελλοπούλου⁸⁷). Η παλαιότερη θέση του Α. Parsons, που αποδίδει τα υπολείμματα του Ριζόκαστρου στην περιοχή της Κλεψύδρας σε μια εκτεταμένη οχύρωση που προηγήθηκε της αναμενόμενης πολιορκίας της Ακρόπολης από τον Λέοντα Σγουρό⁸⁸, ανατρέπεται τώρα από τα νέα στοιχεία που έφερε στο φως η πρόσφατη ανασκαφική έρευνα (1985) του κοίλου του Διονυσιακού Θεάτρου στην περιοχή του πίσω από το ανάλημα της ανατολικής παρόδου. Η κεραμική των αρχών του 13ου αιώνα, που βρέθηκε μέσα στον σφραγισμένο πίθο 3, τοποθετεί τον χρόνο της καταστροφής της οικίας Α στις επιδρομές από τον Λέοντα Σγουρό —δίνοντας έτσι και το μέτρο της γενικότερης κατα-

Εικ. 52. Ανασκαφή στην οικία Ν. Στάη, στην οδό Πρυτανείου 1 και Επιχάρμου, Πλάκα (1984). Αρχείο Διονυσιακού Θεάτρου. Κάτοψη: 12. Υπολείμματα του Ριζόκαστρου, Β1-Β2 και φρ. 1-φρ. 2. Υπολείμματα βυζαντινού οικισμού (σχέδιο Θ. Τσιτρούλη).

Εικ. 53-54. Οικία Ν. Στάη. Υπολείμματα του Ριζόκαστρου, 12 (Πρβλ. και Εικ. 52).

Εικ. 55. Οικία Ν. Στάη. Υπολείμματα βυζαντινού οικισμού, Β1-φρ. 1 (Πρβλ. και Εικ. 52).

Εικ. 56. Οικία Ν. Στάη. Υπολείμματα βυζαντινού οικισμού, Β2-φρ. 2 (Πρβλ. και Εικ. 52).

86. Τσάκος, ό.π.

87. Δοντάς, ΑΔ 26 (1971), Χρονικά, σ. 29.

88. Parsons, ό.π.

Εικ. 57-58. Υπολείμματα του Ριζόκαστρου στις οδούς Πρυτανείου και Επιχάρμου: 4α. Τρεις λιθόπλινθοι από ακτίτη λίθο, 4β. Θραύσμα λιθοπλίνθου από ακτίτη λίθο, 4γ. Υπολείμματα τοίχου από αρχαίες λιθοπλίνθους, 12. Στην οικία Ν. Στάη, 5. Στην οδό Επιχάρμου 19.

στροφής που αυτές προκάλεσαν στην πόλη— και χρονολογεί το Ριζόκαστρο, με βεβαιότητα πλέον, στα προχωρημένα χρόνια του πρώτου μισού του 13ου μ.Χ. αιώνα, στην περίοδο δηλαδή της φραγκοκρατίας (1204-1456)⁸⁹.

Η ανέγερση του Ριζόκαστρου πρέπει, ωστόσο, να ήταν από τις πρώτες οχυρωματικές επεμβάσεις των Φράγκων στην περιοχή της Ακρόπολης και πρέπει να προηγήθηκε των άλλων οχυρώσεων στην Κλεψύδρα και στο Κάστρο. Μόνο έτσι είναι δυνατόν να ερμηνευθούν τόσο η διαφορετική χρονολόγηση των φράγκικων επεμβάσεων στην Κλεψύδρα (1250) από αυτήν των υπολειμμάτων του Ριζόκαστρου στην ίδια περιοχή (τέλος 12ου-αρχές 13ου αι.), που ο Α. Parsons πρότεινε βασιζόμενος σε ανασκαφικά ευρήματα, όσο και το διαφορετικό κόνιαμα της κατασκευής των δύο μνημείων που ο ίδιος σαφέστατα επισημαίνει⁹⁰. Το Ριζόκαστρο ουσιαστικά βελτιώνει το υφιστάμενο σύστημα οχύρωσης. Εξασφάλισε την ενοποίηση των δύο περιβόλων του υστερορωμαϊκού τείχους και κατά συνέπεια την εντός των τειχών επικοινωνία του οχυρωμένου οικισμού με το Κάστρο και οπωσδήποτε ενεθάρρυνε την επιστροφή των κατοίκων στην περιοχή του Διονυσια-

κού Θεάτρου, του Ωδείου του Περικλή και στα ανατολικά του βράχου. Αντίθετα, η οχύρωση της Κλεψύδρας αποσκοπούσε στη βελτίωση της άμυνας του Καστρου, εξασφαλίζοντάς του αυτάρκεια σε τρεχούμενο πόσιμο νερό. Για την κατασκευή του Ριζόκαστρου στην περιοχή της Κλεψύδρας φαίνεται ότι αξιοποιήθηκε το οικοδομικό υλικό του εκεί τμήματος του υστερορωμαϊκού τείχους που καταργήθηκε τότε⁹¹, ενώ στη Στοά του Ευμένη η υφιστάμενη αλλά κατεστραμμένη οχύρωση ενισχύθηκε με την πλήρωση κυρίως των μαρμαρινών ορθοστατών του πίσω τοίχου της Στοάς⁹². Οι συμπληρώσεις στη Στοά κατά την κατασκευή του Σερπεντζέ άφησαν τις ανίδες ορατές αυξάνοντας μόνο το ύψος του πίσω τοίχου της με νέες συμπληρώσεις πάνω σε αυτές.

Τα νέα συμπεράσματα της μελέτης αυτής, αναθεωρούν τις οχυρώσεις στους Πίν. VI-VIII της «Πολεοδομικής εξέλιξης» σύμφωνα με την Εικ. 50. Ακόμα, η υποθετική κατά το βόρειο και βορειοανατολικό τμήμα της διαδρομής του Ριζόκαστρου οριστικοποιείται κατά κάποιον τρόπο τώρα με το σχέδιο της Εικ. 51, όπου σημειώνονται και τμήματα του τείχους που έγιναν γνω-

στά μετά το 1960 και έχουν ήδη παρουσιαστεί στα προηγούμενα. Σε αυτά θα πρέπει να προστεθούν και τα υπολείμματα ενός τοίχου που βρέθηκε το 1984 κάτω από το δάπεδο του ισογείου της οικίας Στάη, στη γωνία των οδών Επιχάρμου και Πρυτανείου, και φαίνεται ότι δεν έχει ακόμα ταυτιστεί (Εικ. 52)⁹². Τα υπολείμματα αυτά αποτελούνται από μεγάλα θραύσματα αρχαίων λιθοπλίνθων από κροκαλοπαγές πέτρωμα που συνδυάζονται με αργούς λίθους μικρότερου μεγέθους. Χαρακτηριστική είναι η εφαρμογή ενός κονιάματος πολύ εύθρυπτου, που εύκολα απομακρύνθηκε κατά τη διάρκεια της ανασκαφής (πρβλ. Εικ. 53 και 54) και, ακόμα, η έδρασή τους πάνω στα λείψανα ενός κατεστραμμένου βυζαντινού σπιτιού, από το οποίο διατηρούνται δύο μεγάλοι πίθοι, αρχικά θαμμένοι στην επίχωση του ισογείου του, και τα θεμέλια δύο τοίχων (Εικ. 55-56). Όλα αυτά τα στοιχεία και η θέση του εντοπισμού τους δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία ότι πρόκειται για ένα ακόμη τμήμα του Ριζόκαστρου, από το οποίο σώζεται η εξωτερική όψη και ένα μικρό μέρος της ενδιάμεσης λιθορριπής. Το τμήμα αυτό αν και πολύ αποσπασματικά διατηρημένο είναι εξαιρετικά σημαντικό, γιατί η κατεύθυνσή του συνδυαζόμενη με την κατεύθυνση των γειτονικών του τμημάτων —του βεβαιωμένου στην οδό Επιχάρμου 19 και των πιθανολογούμενων στην οικοδομική γραμμή της οδού Πρυτανείου, στην περιοχή της απέναντι από το Μετόχι του Παναγίου Τάφου— οδηγεί και σε άλλα πολύ εν-

διαφέροντα συμπεράσματα. Εάν υποθεθεί ότι η διαδρομή του Ριζόκαστρου ταυτιζόταν με την οικοδομική γραμμή της οδού Πρυτανείου (9/9, 5/5), τότε τα υπολείμματα που βρέθηκαν στην οικία Στάη ανήκουν σε μία πύλη του τείχους, με είσοδο από τα νοτιοανατολικά (Εικ. 57). Στη μοναδική άλλη περίπτωση, τα υπολείμματα της οδού Επιχάρμου 19 προεκτείνονταν για να συναντηθούν τελικά με αυτά της οδού Πρυτανείου, οπότε το τμήμα στην οικία Στάη υποδεικνύει ότι στη θέση αυτή το τείχος ενισχυόταν με έναν πύργο (Εικ. 58).

Οπωσδήποτε, η σχέση των υπολειμμάτων της οδού Επιχάρμου 19 και της οικίας Ν. Στάη, με τα υπολείμματα στην οδό Πρυτανείου 5/5 φαίνεται ότι ευνοεί την πρώτη άποψη (Εικ. 57). Οι μελλοντικές έρευνες θα δείξουν τι ακριβώς συμβαίνει.

E. M.

89. Βλ. Τσάκος, ό.π. Βλ. επίσης Αγγ. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, μέρος 3ο αυτού του άρθρου.

90. Parsons, ό.π., σ. 251.

91. Ό.π., σ. 259.

92. Το σχέδιο της Εικ. 52 και οι φωτογραφίες των Εικ. 53-56 οφείλονται στον αρχιτέκτονα Θ. Τσιτρούλη και προέρχονται από ένα φάκελλο με σχέδια και φωτογραφίες που έχει τον τίτλο «Ανασκαφή στην οικοδομή Ν. Στάη, Πρυτανείου 1 και Επιχάρμου, Πλάκα» και βρίσκεται κατατεθειμένος στο αρχείο του Διονυσιακού Θεάτρου, της Α' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ευχαριστώ θερμά τον συνάδελφό μου που μου επέτρεψε να δημοσιεύσω το υλικό αυτό.

E. Makri - K. Tsakos - A. Vavylopoulou-Charitonidou

RIZOKASTRO. THE PRESERVED REMAINS: NEW OBSERVATIONS AND RE-DATING

I. INTRODUCTION. OLD VIEWS, NEW OBSERVATIONS AND RECENT WORK

During the course of a study aimed at the strengthening and restoration of the retaining wall of the east parodos of the Theatre of Dionysos in Athens, the problem arose of the surviving remains of the Rizokastro. An excavation undertaken in 1985 in the auditorium of the theatre, behind the retaining wall, yielded new evidence, on the basis of which the earlier, generally accepted dating for the Rizokastro may be reviewed. The new discoveries are presented in parts II and III of this article by K. Tsakos and A. Vavylopoulou-Charitonidou. This was also an opportunity to give a more detailed account of the monument and assemble both the data already known from the bibliography and the unpublished data brought to light by the new investigation. Part IV presents an overall reappraisal of the surviving evidence, leading to new conclusions with respect both to the Rizokastro itself and to the fortifications on the south slope of the Acropolis in general.

According to J. Travlos, after its destruction by the Herulians (A.D. 267), Athens was confined within the limits of the Late Roman walls, which had been constructed to the north of the Acropolis (A.D. 267-282). The fortifications of the city were improved in the 11th century A.D. by the construction of an encircling wall at the foot of the Acropolis, called the Rizokastro. By the end of the first period of Turkish occupation the Late Roman wall had disappeared, as had the Rizokastro itself, with the exception of a small section on the south slope, known as the Serpentzes (Fig. 1).

The sections of the fortifications assigned by Travlos to the Rizokastro were uncovered by the excavations of the Archaeological Society on the south slope of the Acropolis (in the Theatre of Dionysos in 1862, the Stoa of Eumenes in 1877, and the Odeion of Pericles in 1914),

and those of the American School of Classical Studies in the area of the Klepsydra in 1943. The section next to the Odeion of Herodes Atticus was always visible, as is clear from the drawing made by Fauvel at the end of the 18th century (Fig. 4), and a further section was revealed by the demolition of the houses above the Odeion of Pericles in 1967. A new section was identified in 1971 beneath the ground floor of the building that is now the Kanellopoulos Museum, and a further section was recently (1981) identified by K. Tsakos at Odos Epicharmou 19. The remains of ancient blocks in the pavement of Odos Prytaneiou 9, 3/5 should also be attributed to the Rizokastro.

Much of the monument was demolished during the excavations of 1862, 1877, and an unidentified excavation in the east parodos of the Theatre of Dionysos sometime after 1894 (Figs. 7-8). Its present condition is also the result of other, recent work: parts of it to the west and northwest of the Acropolis were incorporated into the remodelling of the entrance to the Acropolis, and into the retaining wall in Odos Theorias. In the Theatre of Dionysos, the section in the east parodos was restored with blocks lying scattered in the area after 1913 (Figs. 8-9), and the remains of the wall in the west parodos were strengthened by a new wall in 1965 (Figs. 12-15). In the Odeion of Pericles, the remains of the wall were used as foundations, in 1970 for the new wall enclosing the archaeological site in Odos Thrasyllou, and in 1980 for a channel to drain off the rain-water from the auditorium of the Theatre of Dionysos (Fig. 11); in 1985, new channels were built on top of the latter to lead off rain-water and waste from the Acropolis Museum. In the east parodos of the Theatre of Dionysos, the measures taken to strengthen the retaining wall necessitated a partial restoration of it, involving the concealment and demolition of the few remains of the wall still preserved above it. These were constructed of ancient building material and bricks; the typical method was

used of erecting two good walls some distance apart and filling the interval with rubble and earth. A characteristic feature is the use of a very friable mortar. Two points of further interest are the way the wall occupies the entire width of the retaining wall, and the fact that the remains still in situ of the conglomerate blocks used in the ancient wall were incorporated into the inner wall of the fortification (Figs. 16-21).

J. Travlos dated the monument to the 11th century A.D. on the basis of the construction of the remains in the Stoa of Eumenes. The section in the area of the Klepsydra was dated on the basis of secure evidence by A. Parsons to the end of the 12th-beginning of the 13th centuries A.D., and has been attributed to repairs made by the Franks.

E. M.

II. EXCAVATION OF THE AREA TO THE NORTH OF THE RETAINING WALL OF THE EAST PARODOS OF THE THEATRE OF DIONYSOS

At the west end of the excavation were found a complex of walls (T1, T6, T7 and T8) and a cistern shaped like a pithos (φρ. 3) that appear to belong to a Byzantine building (house A). One third of the cistern is built into the retaining wall, and may perhaps account for the hitherto inexplicable destruction of the latter at this point. Its contents, which consist of fill from the area and homogeneous pottery dating down to the beginning of the 13th century A.D., form a secure terminus post quem for the erection of the Rizokastro.

Conclusions and observations

House A is dated by the pottery found on the floor and in pithos 3 to the period from the end of the 11th to the beginning of the 13th century. The fact that the Rizokastro was erected on the ruins of this house cannot therefore be reconciled with the J. Travlos's dating of the fortification wall to the 11th century. Moreover, recent observations made by M. Korres appear to indicate that the section of wall in the Stoa of Eumenes belongs not to the Rizokastro but to the late Roman defence wall. In contrast, an addition to the defences of the Klepsydra is dated by coins to 1250. There is no doubt that, on the basis of the finds from the cistern, the section of the fortification that follows the outline of the Theatre of Dionysos and cuts diagonally across the Odeion of Pericles, to connect with the Late Roman wall to the north, should be dated to the same period. This wall was probably part of the efforts of the Franks

to strengthen the defences of the hill of the Acropolis, which were certainly necessary after the destruction of the city by the Saracens and by Leo Sgouros.

K. T.

III. POTTERY FROM THE BYZANTINE HOUSE A

House A was part of the Byzantine settlement on the south slope, from which survive remains of walls, built pithoi, cisterns, pottery etc. A cup (no. Δ.Θ. 85/44, Fig. 39) mended from sherds found scattered over the preserved floor of house A is similar to vases discovered in pithos 3, below the wall of the Rizokastro; the abandonment of the house and the pithos may be dated by it to the 13th century. It was probably initially abandoned in the face of a hostile raid, but was certainly deserted so that the Rizokastro could be built over it.

Built pithos 3

This was found filled with earth, fragments of blocks from the Theatre of Dionysos, part of a Byzantine colonette, fragments of roof-tiles, two damaged coins, a coin of Leo IV (886-912 A.D.), a few damaged ancient and Byzantine (12th century) sherds, and a large number of sherds dating from the 13th century.

Pottery from built pithos 3

The sherds fall into the following groups:

A. Byzantine with painted or incised decoration from the end of the 11th-12th centuries, the most important being the following: with painted decoration (Fig. 29), and with incised decoration (Fig. 30).

B. Byzantine from the beginning of the 13th century (Figs. 31-39).

C. Functional vases (Fig. 40).

A. V.-C.

IV. GENERAL CONCLUSIONS

The two buttresses and the masonry between them above the orthostats of the rear wall of the Stoa of Eumenes can now certainly be assigned to the Late Roman wall (Fig. 42). In addition to their structural similarities with the remains of the fortification wall in the ancient Agora, noted by S. Koumanoudis as long ago as 1877 (Figs. 43-44) there are other arguments supporting

this view. The main ones are: the incorporation into the Late Roman wall of the Odeion of Herodes Atticus, the Stoa, and the south retaining wall of the Peripatos would account for the fact that they are preserved to a relatively great height, as was observed by M. Korres in 1980. Furthermore, in time of siege, this would guarantee a supply of drinking water from the spring in the rock behind the Stoa, which was of such great importance that it was never left outside the walls in periods when the Acropolis was used as a fortress. Finally, it would account for the opening of the second gate in the Acropolis, below the tower of Nike.

The use of bricks and a greyish mortar in the construction of the remains behind the Stoa to the east of those mentioned above precludes the assignment of them either to the Late Roman wall, made by M. Korres in 1980, or to the Rizokastro, made by J. Travlos (Figs. 46-47). On the other hand, the Travlos's dating of them to the 11th century is completely reasonable and, in combination with the way in which they are incorporated into the rear wall of the Stoa, indicates that they were repairs to the Late Roman wall. The additions to the

orthostat at the east end of the Stoa and to the 5th apse from the east in the rear wall are now assigned to the Rizokastro, since they have the same characteristic features as the other surviving remains of the wall: the building material on the façade is irregularly arranged, and use is made of a very friable mortar (Figs. 48-49). It is thus now demonstrated that the Late Roman wall (267-282 A.D.) was extended to include the south slope, following the course illustrated in Fig. 50, and that it was repaired in the 11th century. Furthermore, the contents of pithos 3 in house A and the dating of the Rizokastro by A. Parsons assign the construction of this defence wall to the Frankish period, before 1250. The course for the wall suggested by J. Travlos gains rather more confirmation from the sections that have recently come to light (Fig. 51). Another section, which has not yet been interpreted, was found in 1984 in the Stais house at Odos Epicharmou and Odos Prytaneiou 1; it suggests that at this point the wall had a tower, or more probably a gate with an entrance from the southeast (Figs. 52-54).

E. M.

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

τοῦ ΔΧΑΕ, περ. Δ' τ. ΙΓ' (1985-1986)

Σελ. 32. Ἔχει γίνει ἀντιμετάθεση τῶν Εἰκ. 35 καὶ 36.

Οἱ ὑπότιτλοι τῶν Εἰκ. 35-38 ἔχουν ὡς ἐξῆς:

Εἰκ. 35. Πάτμου 171, σ. 449.

Εἰκ. 36. Πάτμου 171, σ. 450.

Εἰκ. 37. Βατοπεδίου 590, φ. 144.

Εἰκ. 38. Βατοπεδίου 590, φ. 144ν.